

Nr 3-4 2002

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2002 Årg. 23

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Ulf Drugge, Heidi Hansson och Sven Schylberg

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren

Albäcksgatan 36 I

852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 1997 150 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 500 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Ett norrsken observerat 21 mars 1879 kl 02.15 under Adolf Erik Nordenskiölds expedition med Vega. Efter Eather 1980.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2002

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2002

Daniel Brömster in memoriam

I början av juni möttes jag i Västerbottens-Kuriren av beskedet att Daniel Brömster avlidit. Jag visste att han var svårt sjuk men jag hade talat med honom i telefon två dagar tidigare, så beskedet om hans bortgång kom chockerande snabbt. Han hade sökt mig för ett par frågor om artiklar i Oknytt.

Daniel Brömster var född 1925 i Nordmaling och hette då Jansson. Senare antog han sin morfars soldatnamn som efternamn. Daniel tillhörde den första kull nordmalingsungdomar som 1943 avlade realexamen vid Nordmalings Högre Folkskola. Han var en lysande elev och efter studentexamen i Umeå 1946 läste han medicin vid Karolinska institutet. Han tjänstgjorde sedan som underläkare i kirurgi vid Danderyds sjukhus, Södersjukhuset och Serafimerlasarettet. Efter en ny sejour vid Danderyds sjukhus flyttade Daniel åter till Serafimerlasarettet. Han disputerade 1969 inom sitt främsta intresseområde – magsäckens patofysiologi och blev samma år utnämnd till docent i kirurgi. Efter en period som biträdande överläkare vid Löwenströmska sjukhuset blev han 1972 överläkare vid Södersjukhuset, där han var verksam fram till sin pensionering.

Daniel Brömster var en mångsidig begåvning med stor kapacitet. Under studietiden var han ordförande i Medicinska föreningen. Sedermera ägnade han mycket arbete åt Stockholms läkarförening och Sveriges läkarförbund.

Daniel Brömsters stora intresse vid sidan av arbetslivet var släkt- och hembygdsforskning. I sin forskning var han osedvanligt noggrann och samtidigt produktiv. Han lämnade ingen möda ospard när det gällde att dokumentera sina forskningsresultat. Det är många släktforskare som fått anledning revidera sina antavlor sedan Daniel genom att jämföra alla tillgängliga källor kommit till andra resultat. Som exempel på detta kan nämnas, att Nordmalings socken har haft en väl-

känd 111-åring, Pål Pålsson i Agnäs, som dog 1729. I Genealogiska föreningens tidskrift *Släkt och Hävd* nr 2, 1988, leder Daniel i bevis att de två generationerna Pål Pålsson i Agnäs i själva verket var tre och att 111-åringen nog inte blev äldre än ca 79 år. Någon har sagt att det inte var utan anledning som Daniel bodde på Rättarens väg i Danderyd.

I *Norrländsk uppslagsbok* band 4 hittar man Daniel Brömsters namn i förteckningen över medarbetare under rubrikerna Geografi och Historia. Han var även under några år en av de biträdande redaktörerna för *Oknytt* och har sedan 1992 medverkat med sex egna artiklar.

Noggrann som alltid gjorde Daniel Brömster i början av år 2000 en förteckning över artiklar han publicerat i tidningar och tidskrifter, varje artikelrubrik kompletterad med en kort innehållsbeskrivning. Det har blivit en ansevärd mängd genom åren. I *Södra Västerbottens Släktforskare* har han varit den i särklass flitigaste skribenten alltsedan föreningens tidning startade 1986 – 50 artiklar. *Släkthistoriskt Forum* – 7 artiklar. *Västerbottens Kuriren* – 21 artiklar. Dessutom enstaka artiklar i *Västerbottens Folkblad*, *Örnsköldsviks Allehanda*, *Nord-Sverige* och *Släkt och Hävd*. Under rubriken Opublicerat återger han "Inbjudan till Järnäsklubb", en femstrofig pastisch à la Taube, där han hyllar den ort där han i många år tillbringade sin sommaresemester.

Hela förteckningen finns publicerad i *Södra Västerbottens Släktforskares tidskrift Slakten* nr 3, 2002. Förteckningen kommer senare att kompletteras med Daniels artiklar efter 1999.

Daniel Brömster erhöll år 2000 Nordmalings kommuns kulturstipendium för sin hembygdsvetenskap.

Utöver släkt- och hembygdsvetenskap hann Daniel ägna sig åt många andra intressen: etymologi, litteratur, historia, musik och franska viner. Efter pensioneringen lär han ha studerat både latin och grekiska.

Vi är många som saknar Daniel Brömster. Han höll kontakt

med många, både yrkesforskare och fritidsforskare. Det var högtidsstunder när Daniel ringde för att testa sina idéer eller för att kanske få hjälp att hitta någon uppgift. Vi kommer alltid att minnas honom med tacksamhet.

Sigurd Nygren

Inbjudan till Järnäsklubb

En pastisch à la Taube att sjungas till samma melodi som Inbjudan till Bohuslän med lite nostalgiska tankar i fem strofer.

Om trubaduren bott hos oss i norden,
då hade Järnäs haft en egen sång,
ty Klubben hör till pärlorna på jorden
– det vet envar som varit här nån gång!
Men kom ihåg, att vår natur är sådan,
att den på mänskan ställer hårda krav:
här bryter Bottenhavets våg mot Bådan
och här har mången skuta gått i kvav.

Ja, här kan vädret vara hårt som satan,
då vinden friskar, sanna mina ord!
En länsman gick på grund vid Fårskärsskatan
och drunknade, när han gick över bord.
Nog minns väl mången ännu Connehatta,
som bröts itu på brottets blanka häll,
sen den – och det kan vara svårt att fatta
– för full maskin gått rakt på grund en kväll.*

I Klubben levde man av fiskafänge
och en och annan gick på jägarstråt.
Här hördes Hildas vävstol dunka länge
och Henning byggde mången smäcker båt.
I flydda tider sågs här många haxar,
som gick på Vasa med sin strömmingslast,
och ännu händer det att blanka laxar
i järnäsbarnas fällor sitter fast.

Här styrde lotsar i förgångna tider
och förde fartyg in på säker led.

Till dessa dagar nu vår tanke glider
och till dem alla, som en gång var med.
Nu är den tiden länge sedan borta,
ty Järnasklubb sin lotsstation har mist.
Man kom mot myndighetsdekret till korta
och alla lotsar mönstrat av till sist.

Välkommen hit i ljumma sommarkvällen,
känn dej tillfreds i järnäsvänners lag!
Sök dej en sittplats på den blanka hällen
och dela sångarglädjen här idag!
Se dej omkring i ljusa sommarnatten
och skänk en tanke åt en svunnen tid
– låt blicken vila på de blanka vatten
och känn, att Klubben skänker sinnet frid!

* Tydligen råder det delade meningar om hur skeppsbrottet gick till,
men jag har gått efter Kurt Boberg & Allan Öhman: Vrak och sjöolyckor
vid Västerbottens kust.

MÅNS SWARTLING

Byordningar för Norrfors och Kassjö 1751, 1826 och 1828

Då jag förvärvade hemmanet 19/64 mantal Norrfors no 6, med dagens terminologi Umeå Norrfors 6:23, blev jag samtidigt delägare i byalagets kista med dess innehåll av hundratals dokument från sent 1600-tal fram till 1920-talet, då vattenkraftsintressena köpte fiskerätten, byns största gemensamma tillgång. Därefter blev dokumentationen av byalagets gemensamma angelägenheter mycket sporadisk.

Ingen hade på årtionden intresserat sig för kistans osorterade innehåll och det blev ett drygt arbete att identifiera alla handlingar och sortera dem enligt det system, som tillämpas av Folkrörelsearkivet vid Västerbottens Museum i Umeå. I detta sammanhang föll det sig naturligt att plocka fram Olov Isakssons *Bystämman och bystadga* från 1967 ur bokhyllan för att friska upp kunskaperna. Vad hade Isaksson egentligen sagt om Norrfors byakista och dess byordningar?

Beträffande 1751 års byordningar räknar Isaksson (s. 137) upp 54 dylika inom Umeå socken, stadfästa vid tinget den 26 mars, dock inte någon för Norrfors. Några dagar senare stadfästes ytterligare 7 byordningar, men inte heller nu nämns Norrfors. Isaksson skriver (s. 160) "Från Umeå socken, i vilken de flesta byordningarna antogs 1751, har endast fyra bevarats, nämligen Österteg, Grisbacka, Sörmjölle samt Grubbe-Västerhiske [...]".

I kapitlet om 1800-talets byordningar citerar Isaksson

(s. 202) några detaljer ur Norrfors byordning av år 1828 samt nämner att den finns i avskrift på Västerbottens Museum. Originalen ligger i byakistan. Av Isakssons citat framgår att museets, numera Folkrorelsearkivets, version skiljer sig från byaskrinets; mera härom nedan. Det är härigenom uppenbart att han har studerat museets version och aldrig tittat i byaskrinet. Eftersom Isaksson vid studium av tingsprotokollen för 1751 funnit att ingen byordning antagits för Norrfors har han naturligtvis inte funnit det meningsfullt att leta efter en sådan i byakistan. Han har inte heller funnit namnet Kassjö i tingsprotokollen och alltså inte heller eftersökt något sådant exemplar på bynivå.

Norrfors byordning 1751

Framför mig på skrivbordet ligger ett mycket slitet litet häfte i format 20x16 cm, vars 20 sidor innehåller Norrfors byordning av 1751. På näst sista sidan lyder texten: "Åhr 1751, Den 26. Martii, på laga tinget i Umeå Socken, är denna byordning upläst och erkänd, samt äfwen på begäran, til lagenlig säkerhet gillad och stadfäst, witnar, på tingsrättens vägnar Olof Anzenius." Sockenskrivaren har uppenbarligen glömt bort att inkludera Norrfors i den långa uppräknningen av byordningar för denna dag. Därför har ingen heller brytt sig om att söka efter den. Nedan publiceras hela byordningen. Häftet är mycket tummat och flottfläckigt, vilket gör att ett fåtal ord inte kunnat tolkas. Dessa ord markeras med punkter i texten.

Underskrifne Norrfors byamän hafwa sammankommit och beslutit at följande Byordning skal wara oss till efterrättelse wid våre hemmans häfd och bruk.

1.mo

Ut det byalag ther god ordning och hemmansskötsel påsyftas, är nödigt ej

allenast grannarna rådgöra och öfwerenskomma med hwar andre om thet som hemmanen till nytta och förbättring lända kan, utan och att någon i byn finnes, som i synnerhet harOch inseende, at allt blifwer i rätten tid påmint, i acht tagit och efterkommit; härför skal alltid en ålderman vara i byn som grannarna utvälja, hwilkens göromål skal däruti bestå, at hafwa flitig upsikt, thet åker och äng, samt andre bysens lägenheter warde rätteligen brukade, förbättrade, hägnade och fredade.

Till den änden äger åldermannen macht, så efter han finner nödigt eller af någon granne blifwer påmint, at sammankalla byamännen till at med hwarandra gemensamt öfwerlägga, om thet som til hemmanens skjötsel, eller nytta lända kan, hwilket sammankalland skjer genom en budkafle, hwilken hos åldermannen förwaras och af honom skickas omkring byalaget, och böra grannarna utan uppehåld fortskaffa denna budkafle emellan sig, eftersom gårdarne äro belägne: försummar någon thet, plichte första gången 6 öre kopparmynt och andra gången dubbelt; och sedan hwar och en sålunda fått bud ifrån åldermannen, bör hemmansbrukaren sig själv inställa, och icke utan skäligen orsaker betjäna sig af fullmäktig. Blifwer någon utan laga förfall borta ifrån sammankomsten, böte första gången 12 öre kopparmynt, skjer det ytterligare av tredska eller vårdslöshet, böte hwarje gång dubbelt, och vare thessutan nögd med hwad de övriga grannarna i thess frånvaro besluta.

Thessa och alla andra böter efter thenne byordning äger åldermannen med en granne i byn att uttaga, sedan han med byamännen pröfwat och funnit, hwilka till böter eller årsättning af någon på ägora timad skada, gjort sig skyldig, och bör thet alltid gälla hwad de fläste af grannarna therom besluta, men thå lika många röster på twenne olika meningar falla, gälle theras mening hwartil åldermannen sig håller, dock om någon granne skulle förmena, at någon brottslig blifwit af byalaget befriat, står honom fritt thessamme inför tingsrätten taltala och saken utföra, äfwen som ock någon af grannarne förmenar sig wara obefogad till böter fäld, bör till nästa ting, eller annars wara all talan förlustig, saken instämma och lagl. utföra, dock at han förut ärlägger the honom ålagde böter hwilka skola stå hos åldermannen i förwar, til dess häradsrättens utslag faller.

2.o

Ingen af byamännen må uti sammankomsten med oanständige ord bemöta åldermannen eller någon af de öfriga grannarne, gör thet någon böte 16./ . Krmt hwarje gång han thermed beträdes.

3.o

Åker och äng bör wara med fullgoda gärdesgårdar omgifne och hägnade,

och skal twenne gånger om året neml. Straxt bar mark blifwer om wåren, och andra gången Larsmässotiden, theröfwer syn hålles af åldermannen och grannarne, men thessemellan bör åldermannen bese och göra sig underrättad om gärdesgård nedblåser eller uprifwes. Blifwer någon annan i byn thet warse gifwe thet ock straxt tillkänna. Tå gärdesgård finnes ogild, bör ägaren thertil föreläggas wiss dag, at then upprätta eller bättra, gör han thet ej, böte 3. / . Krmt för hwar famn och gælde thessutom skadan som therav timar, betale ock thet arbete grannarne nödgas göra til sådan förfallen gärdesgårds förfärdigande, I lika måtto bör led och grindar uppehållas och wårdas, ligga de neder sedan påminnelse om theras upprättande och stängande gjord är , böte then som them hålla bör, för åkerled eller grind 2. Dahler och för ängesgrind 1 Dr Krmt.

4.o

Then som far genom byns åkergrind och lemnar then oppe efter sig, böte, derest grinden finnes wara i förswarligt stånd, 6.Dahl. kopparmynt, och ware thessutan skyldig at ärsättja skadan som theraf tima kan.

5.o

Som åkren tager ej ringa skada af brist på diken , så skal byamännens skyldighet wara, at ej allenast uprensa och hålla gamla diken wid magt, utan ock uptaga nya diken ther thet finnes nödigt till wattnets aflopp, och thet efter hwars och ens dehl af lott i byn, then som thet försummar, sedan han af åldermannen blifwit tilsagd, plichte för hwar famn af gammalt men ofärdigt dike 2. Öre och för bristande nytt dike 3. Öre kopparmynt famnen. Och på det så mycket bättre må rönas huru hwar och en sin skyldighet härutinnan fullgör, bör syn öfwer diken hållas af åldermannen och grannarne så ofta nödigt pröfwat, och åtminstone en gång om året.

6.o

Då diken upptagas bör icke jorden qwarlemnas på renarne utan utköras hälst på de åkertegar, som finnas sidlänta och hwarpå wattnet til åkerjordens utmånglande stadnar, och bör alltid i achttagas, at åkern påköres och lages, at then blir lågest intil renarne och högst mitt uppå. Försummar någon at utköra sådan utur diken upkastad jord, böte första gången 1. Dahl.Kpmt. och andra gången dubbelt.

7.o

På det ingen må i tegskifte hindra eller skada hwars annars åkerbruk, skal åldermannen, efter aftal med grannarne utnämna hwilka tegfall skola gödas, trädas eller med hampa besås, hwilket grannarne böra sätta sig til

noga efferrättelse och icke skiljas uti brukningen, utan i samma tegfall den ena med den andra så hampa och hålla träda wid wite af en Dahl. Kpmt.

8.o

Til åkerbrukets formerande och förbättrande , bör årligen åtminstone ett tegfall i byn trädas, samt någon ny och annars ofruktksam mark uptagas, alltsom efter öfwerläggande lägligt och möjligt falla kan.

9.o

Then som låter skog stå qwar på en eller flera af sina åkertegar som finnas och pröfwas nödiga at afrödjas, efter 3.ne åhrs förlopp böte första gången 2 Dr. Kopparmynt och om han efter en annan förelagd tid then ändå icke bortrödjer, böte dubbelt.

10.o

Ingen bör bryta på sin grannes teg, då åkern med wält eller plog upköres, icke heller hindra fåhran då then kommer på des teg eller ordningen til honom faller at köra. Then som i oträngde mål, och utan at grannarne thertil gifwa samtycke, bryter på en annans teg, eller utan laga förfall icke upkör sin teg, så snart fåhran ditkommer, och dermed dröjer öfwer ett dygn sedan han af sin rålagare honom tillsagd blifwit, böte då thet skjer om wåren 1.Dr.16./ . och om hösten 24./ . kopparmt.

11.o

Sedan sådt är, hwarom förut behörig öfwerenskommelse grannarne emellan bör skje, skola såfåhror emellan tegarne updragas, då ock efter sed om såmärken finnas widtaga och på sine rätta ställen. Then som sår eller skjär inpå en annans teg, plichte 1 Dr 16./ . Krmt. och gifwe grödan tillbaka.

12.o

Ej må någon köra eller hafwa wäg på en annans åkerteg, sedan then är besådd, wid plicht af 1 Dr 16./ . Kopparmynt.

13.o

Trampar eller går någon öfwer besådd åker, sedan såfåhror updragne blifwit, böte 8. Öre, skjer thet tå ax upkommit, böte 16./ . Krmt.

14.o

Then stora skada som oringade swin göra på åker och äng, har föränlåttil byamännen besluta at inet swin större eller mindre skal få inkomma wår-tiden och sedan någon bar mark sig wisar, hwarken i åker eller äng. Innan

de om hösten ditsläppas skola de wäl ringas, med noga och ständig tilsyn at ringningen qwarsitter, på det jorden och grässwalen ej må af dem upgräfwes. Den som annorlunda gör, eller swinen ej ringar, böte för hwart swin 1 Dr 16./ . Kopparmynt hwarje gång. Och bör äfwen wid lika wite swinen hållas instängda då kornladningen skjer, och hwarom åldermanden bör grannarne påminna.

15.o

Ej må någon, sedan andtiden infallit, tjudra häst på sin egen eller andras teg, öfwer nattetid, wid wite af 3. Dr. Krmt.

16.o

Som gödslen bör i möjligaste måtto förökas och rätteligen handteras til åkerbrukets uphjelpande, så skola byamännen på ret sätt sig therom beflita, samt med hwar annan rådgöra om bästa sättet thertil och hwarom i synnerhet åldermanden bör hafwa försorg. Skolandes nu til en början, och så snart det sig göra låter, gödningshus upsättjas hwaruti gödslen må kunna inläggas, så att den ej skadas av rägn, snö och sohlhetta, som man ock bör förekomma att gödningen om wintertiden ej stjälpes lasstals på åkren, uti djup snö, utan hållre tilse, at then lägges i större hopar då nyttan och krafthen deraf blifwer bättre förwarad.

17.o

Ångarne böra ifrån skog rensas och afrödjas och thet inom 5. Åhrs förlopp wid Fem Dahl. Kopparmynts wite för then, som efter then tiden har öröjde och skoglupne ängestegar.

18.o

Såsom thet ej ringa skada förorsakar att hästar och andra Creatur warda om våren, sedan tjälen är utur jorden och såningstiden infallit, insläppte uti åker och äng, alltså warder thet, utan högsta nöden, och samtel. Grannarnas öfwerenskommelse, alldeles förbudit. Bryter någon häremot, plichte för hwart stort Creatur åtta öre Koppar mt. Och för små Creaturen 2 öre dito mynt hwarje gång.

19.o

Såsom wägars och broars lagande och förbättring skjer af byamännen samfällt: Alltså bör wissa dagar thertil, med samteliga grannarnes öfwerenskommande, utsättjas, då den, som ifrån samma arbete sig, å then thertil utsatte tiden, undanhåller utan laga förfall, ware skyldig at böta 24 öre Kopparmt första gången och andra gången dubbelt, samt thessutan betala

thet arbete grannarne för honom nödgas göra.

20.o

Såsom byssens odelte skog är ringa, och bör således i möjligaste måtto besparas. Alltså böra byamännen åhrligen öfwerenskomma och rådgöra huru mycket furu hwarthera taga må om året.

21.o

Bar eld må ej bäras emellan gårdarne, ej heller annars wårslöst handteras, in eller utom husen, hwaraf skada lätteligen kan tima wid 3 Dr Kopparmynts plicht, börandes åldermannen theröfwer hafwa inseende, och at eldstäder i byn hållas försvarligen, och the som finnas oförsvarlige och bofällige, låta nederrifwas.

22.o

The böter som efter thenne byordning utgå, skola på det sättet fördelas, at åldermannen undfår, til någon wedergällning för sitt beswär, en tredjedehl deraf, en tredjedehl de fattiga, och en tredjedehl användes til nyttig inrättning eller arbete för byn gemensamt, efter grannarnes öfwerenskommande.

At sålunda beslutit är, det wardir med wåre underskrifter bekräftadt.
Umeå D. 25. Februarii år 1751.

Attesterar	<i>Jon Pärsson</i>	<i>Hans Pärsson</i>
<i>Jac. Lundgren</i>	<i>Petter Persson</i>	<i>Swän Persson</i>
	<i>Lars Larsson</i>	<i>Samuel Östensson</i>
		i Norrforss
	<i>Carl Andersson</i>	<i>Johan Johansson</i>
		i Kassjön

Åhr 1751, Den 26. Martii, på laga tinget i Umeå Socken, är denna byordning upläst och erkänd, samt äfwen på begäran, til lagenlig säkerhet gillad och stadfäst, witnar på Tingsrättens wägnar

Olof Anzenius.

Byordningen är skriven med en driven, men inte särskilt vårdad handstil. De åtta underskrifterna av byamännen är skrivna med ett par skilda handstilar. Ingen har undertecknat med bomärke. Den attesterande Jac. Lundgrens handstil är omsorgsfullt vårdad.

Pärmens bakre insida är fullskriven med svårtydda anteckningar av åldermän i turordning och börjar med "mottagit af Lars Larsson Åhr 1764 Den 12. Junii." samt avslutas med "Olof Andersson År 1800."

Av underskrifterna framgår att byordningen skulle gälla för både Norrfors och Kassjö byar, vilka ligger ca 4 km åtskilda. Enligt traditionen skulle Kassjö by vara grundad på Norrfors gamla fäbodmark. Norrfors bönder har länge ägt jord i Kassjö. Vid hemmansklyvning år 1907 betecknades hemmanet no 4 som "11/128 mtl Norrfors no 4 inom Kassjö bys område". Även i nutiden äger norrforsbönder andelar av alla de fyra ursprungliga Kassjöhemmanen.

Kassjö byordning 1826

Av anteckningarna om byordningens cirkulation mellan åldermännen framgår att byordningen hölls i respekt och i användning åtminstone ett halvsekel. Men det skulle dröja ytterligare ett kvartssekel innan någon moderniserad byordning skulle ersätta den äldre. Under 1820-talet uppmuntrade Hushållnings-sällskapet tillkomsten av åtskilliga byordningar.

Bysamhället hade ju undergått väsentliga förändringar och många förhållanden, som reglerades i 1700-talets byordningar, hade en bit inpå 1800-talet blivit helt inaktuella, t.ex. hade skiften av inägojorden gjort allt som stadgats om tegfallsbruket överflödigt. Myntreformen av 1776 hade tvingat till reformer av bötesbeloppen etc. Vidare hade den pågående folkökningen i byarna medfört nyodlingar och ökning av antalet brukningsenheter.

Norrfors och Kassjö byar bildade nu separata byalag, som utformade egna byordningar. Den för Norrfors fastställdes på tinget den 22 mars 1828, och den för Kassjö ett par år tidigare nämligen den 24 maj 1826.

Eftersom den sistnämnda byordningen inte tidigare blivit uppmärksammas publiceras den härmed i sin helhet:

Byordning för Kassjö Byamän uti Umeå Socken.

Till en god ordnings befrämjande samt att vårdslöshet inom Byalaget så mycket möjligt är må förekommas så hava vi underskrivne Hemmansägare å nyo velat förena oss om en byordning, vilken till framtida rättelse och efterlevnad i följande punkter tjäna skall.

P 1.

En Ålderman äger makt att sammankalla Grannarne i Byastämman, ty hava Byamännen således förenat sig att en vart år kommer samman Åldermans beställning och göromål att förestå vilket kommer att gå i ordning efter Bynummer och ombytet därtill sker Nyåret.

Likaledes skall en Granne vara bisittare i näst påföljande nummer efter Åldermannen.

P 2.

Åldermannen äger makt att sammankalla Grannarne, när han finner nödigt eller någon av grannarne bliver derom påmint, vilken sammankallelse sker genom en Budkavle, som utan uppehåll fortskaffas byn igenom, uti vilken bör vara utsatt ej alenast tid och ställe till sammanträdet, utan och de angelägenheter varom överläggas skall.

P 3.

Nedlägger någon budkavlen böte första gången Sexton Skilling och sedan dubbelt. Försummar någon Bystämman utan laga förfall plikte även som näst förut sagt är.

P 4.

Enär Byamännen i Bystämman äro sammankallade yppar Åldermannen de angelägenheter varom sammankomsten är skedd och överlägges sedan, Grannskapet med varannan, därom till det bästa. Ingen av Byamännen må uti Bystämman med oanständiga ord bemöta Åldermannen Eller någon av de övriga Grannarne, gör någon det, böte Sexton Skillingar varje gång han härmed beträdes.

P 5.

Alla gärdesgårdar omkring åker och ängar samt gården och rödningar skola hållas i försvarligt gott stånd, till vilken anses nödigt att gärdesgårdssyn Höst och vår hålles av samtliga Grannarne, då noga efterses alla felak-

tigheter och det som då finnes ogildt skall nedhuggas, men det som finnes mindre felaktigt varder allenast uti syneprotokollet uppfört sådant som det befanns, och ägaren till desamma sedan av Åldermannen viss tid förelagd blivit till sådan bristfällige Gärdesgårdars uppsättande och reparande foga nödig anställd.

Vid Trettiotvå Skillingar vite för varje dag sådan skyldighet uraktlåtes. Försummas det ändå, äger Åldermannen ovillkorlig rättighet, att på den tredskandes bekostnad genast låta i Laggilt stånd uppsätta emot erhållandet av Sex Skillingar för varje famn ny gärdesgår och hälften för den som fodrar reparation. Och skola de som äro ägare av den bristfälliga Grinden eller Gärdesgården dessutom gällda all den skada som genom en dylik vårdslöshet hända kan.

P 6.

Skulle någon av Grannarne vägra att vara följaktig på Gärdesgårdssyn, eller under det synen pågår icke fullgör vad honom åligger och befaldt bliver eller ock ifrån Syneförrättningen avträder förrän densamma blivit fulländadt, pliktar En Riksdaler och kommer förrättningen det oaktat försiggå.

P 7.

Om någon gärdesgård omkring Åker, äng eller beteshagar blåser ned eller finnes oduglig bör den strax god uppsättas. Försummar någon det, sedan han herom blivit tillsagd, bötes Sexton Skillingar för varje större och hälften för mindre kreatur som där inkommer samt, betalar den ågångne skadan.

P 8.

Led och Grindar varhelst de behövas skola när det fordras hållas i gott stånd, ävensom ock alla led och öppningar efter vintervägar böra vid tjälens bortgång om våren försvarsgoda uppstängas. Försummar någon sådant, pliktar En Riksdaler och gälde skada som derav uppkommer.

P 9.

Försummar någon eller tredskas att sina skyldigheter iakttaga och fullgöra vid utloppsdikens upptagande och vidmakthållande, bötes sedan tillsagt Fyra Skillingar för nytt dike och hälften för gammalt, för varje famn.

P 10.

Då lagarbete med Grannskapet förefaller skola alla i rättan tid sig infinna å den termin som dertill utsatt är, bliver någon borta över en timma sedan

Tre man å stället äro komne, böte den eller de som sådant utan laga förfall försummar , Trettio två Skillingar.

P 11.

Tjudrar någon Häst å annans ägor bötes En Riksdaler. Tjudrar någon Häst å sina egna ägor och bliver lös och gör skada å andras ägor, vare bot Trettio två Skillingar Banko utom skadeersättning.

P 12.

Kyrko och Byvägar samt broar kommer efter lag att fördelas, och om någon sin skyldighet av sina vägstycken och broars lagning och vidmakthållande, försummar och eftersätter sedan han till viss tid därom tillsagt är bötar, En Riksdaler 16 skillingar för första gången och sedan dubbelt, och tillkomme den försumlige att ersätta dessutom vad arbetet kostar, därest han sådant själv eller genom ombud fullgör.

P 13.

Till Skatteskogens besparande mellan Grannarne överenskommit att inte Tallskog som till Timmer och Husbyggnad duglig är eller bliva kan, får till ved tillgrejas. Ho därmed beträdes, böte för varje träd Tjugofyra Skillingar Banko och skall vara pliktig att lämna Bylaget det som huggit är.

P 14.

Ved och Timmer av Skatteskog hugges samfällt. Hugger någon mera och utöver sagd som överenskommit är, böte på sätt näst föregående P 13 ut-sakt.

P 15.

Till förekommande av den skada som svinkreaturen gemenligen åstadkomma, Så varder alldeles förbjudet att de samma om Sommartid utsläppa, gör någon det och skada derigenom förosakas å annans Åker, Gräsvall eller varhålst det hända må, bötar för varje Svin Tjugufyra Skillingar och dessutom ersätte skadan.

P 16.

På det att kreaturen icke må i ängarna inkomma och göra skada skola såväl Soldater som Inhysesfolk och Byamännen vara förbunden att hålla vallhjon. De som sådant eftersätter eller derutinnan vårdslösa skall vara förfal-len till Trettio två Skillingars böter för varje kokreatur och hälften för de mindre och ersätta den skada som igenom hans kreatur åstadkommit.

P 17.

Emedan Getkreaturen alltif åstadkommer skada, Ty varda desamma både för Byamännen som Soldater och inhysesfolk alldeles förbundne vid Tjugofyra Skillingars böter att dem genast avskaffa.

P 18.

Vid samma tillfälle som syn hålles om våren å gärdesgårdarna hålles även Brandsyn å murar och tak, finnes några bristfälligheter derå, tillsäges då ägaren, att sådant genast och inom fjorton dagar därefter i stånd sätta, försummar han det, bötter för varje Tak Sexton Skillingar och varder på den försumliges bekostnad emot vad betalning som helst efter förfallotiden tillaga.

P 19.

Ingen av grannarne eller någon inom byn må vara tillåtet att låta sina hundar vara lösa under den tid kreaturen gå ute på marken, den därmed beträdes böter Tolv Skillingar och dessutom ersätter den skada som därigenom hända kan.

P 20.

Ingen av Grannarne må äga makt att intaga något inhysesshjon utan Grannarnes bifall och samtycke vid En Riksdalers bot.

P 21.

Skulle tvist imellan Byamännen uppstå derom i denna Byordning urskilldt blivit och kunna därom ej överenskomma, gällde i sådana avseende de fleste röster.

P 22.

Ej må någon utan Grannarnes överenskommelse barka vanväxta trän eller riva Fura, gör någon det utan att dertill äga Grannarnes bifall och samtycke skall böta Tolv Skillingar för varje Träd som barkat blivit.

P 23.

Ifrån byn får ingen av Grannarne bortföra eller försälja Näver, Löv eller skavning, bot av Tjugofyra Skillingar för varje mes Näver och lika mycket för var lass skav eller löv.

P 24.

Ingen må upptaga hålldammen vid Häggsjöarne utan Grannarnes gemensamma överenskommelse, gör det någon, böter Tre Riksdaler för varje

gång och gælde skadan derav sker.

P 25.

Åldermannen åligger att hava vård om dammarne varför han av byalaget njuter betalning för havd besvär och kostnad, försummar Åldermannen detta böter första gången En Riksdaler och sedan dubbelt för varje gång.

P 26.

Ingen må med sin Boskap färdas genom Byns åker så länge säden står på jorden, till undvikande av skada och tramp, händer sådant skall den som är ägare av boskapen plikta Sexton Skillingar för varje större och mindre kreatur, för varje gång det beträdes, och dessutom gälda all den skada som därigenom hända må.

P 27.

I händelse någon av Sågägarne åstunda särskild sågning till husbehov bör derom med Grannarne överenskommas och betals sedan Åtta Skillingar för varje Klova eller stock.

P 28.

Är någon försumlig under sågningen sedan han av sågställaren blivit påmint att visa flit och arbetsamhet samt icke tager sig tillvara, bötes för var gång försummelse sker En Riksdaler.

P 29.

Bar eld må ej bäras emellan gårdarne ej heller nyttjas uti stall, Fähus och Foderlada eller annat uthus, den som det gör skall plikta Två Riksdaler för varje gång en sådan oförsiktighet händer.

P 30.

Denne Byordning åligger Åldermannen att låta uppläsas för Grannarne varje år då han träder ifrån tjänsten.

P 31.

Alla de i denne Byordning utsatta Böter beräknas i Banko och njuter Åldermannen derav hälften och rätten tillfaller Byns kassa som förvaras av Åldermannen och användes till sanfälte utgifter efter Byamännens överenskommelse.

P 32.

Trilskar någon att erlægga böterne vartill han efter denne Byordning gjort

sig förfallen, skall Åldermannen med Besittaren genast desamma utmäta sedan derom i Bystämman först hållits undersökning.

P 33.

Skulle någon ny Hemmans ägo inträda skall hans ovillkorliga skyldighet bliva att ställa sig denne Byordning till behörig efterlevnad.

Att sålunda som förestår är i all vänlig förening avslutade och överenskommit varder uti, tillkallade vittnens när och öfvervaro med våra underskrifter bekräftade som skedde i Kassjö den 18 mars 1826.

<i>Per Hansson</i>	<i>Johan Jönsson Löf</i>
<i>Johan Johansson</i>	<i>Nils Petter Eriksson</i>
<i>Yngve Johan Johansson</i>	<i>Sväm Eriksson</i>
<i>Pehr Olofsson</i>	<i>Nils Petter Pehrsson</i>
<i>Pehr Hansson Norrfors</i>	<i>Hans Mickelsson</i>
Vitnar: <i>Jonas Vässman</i>	<i>Pehr Pehrsson</i>

År 1826 den 24 maj blev denna Nya avhandling för Häradsrätten uppläst och i Domboken införd med föreskrift i likstämmighet med på allmogens Besvär den 1 sep. 1741 att Nya ordningen vara gällande Be-tyga: På Häradsrättens vägnar NN.

År 1842 uppstod tydligen behovet att bekräfta byordningens fortsatta giltighet, vilket skedde i Kassjö den 14 oktober. Något stadfästande av tingsrätten finns inte påtecknad. Studium av namnunderskrifter och bomärken visar att av de tio byamännen år 1826 fanns bara fyra kvar som hemmansägare sexton år senare jämte änkor efter två av de andra. Fyra nya ägare hade tillkommit: Erik Gabrielsson, Fredrik Uppenbärg, Nils Petter Pehrsson och Johan Forsgren, den sistnämnde även bonde i Norrfors.

Norrfors byordning 1828

Nu till den förnyade byordningen för Norrfors av år 1828. Som tidigare nämnts finns två versioner bevarade, dels avskriften i

museet, som Isaksson studerat, dels byakistans original exemplar. Märkvärdigt nog är inte de båda versionerna samstämmiga trots att de båda undertecknats samma dag av samma personer. Båda versionerna har stadfästas på det laga vårtinget den 22 mars 1828.

Byaskrinets version har 26 paragrafer medan avskriften i museet har 30. Den senares paragrafer 5 och 6 bötfäller förseelser mot åldermannen och bystämman, något som behandlas mindre utförligt i byaskrinets version. Museets version innehåller i paragraf 17 sanktioner emot vanhävd av åker och slutligen reglerar dess paragraf 28 förändret av protokoll över stämmobeslut och ekonomi. I övrigt är alla bestämmelser till bokstaven lika men har naturligtvis oftast skilda paragrafnummer.

Norrfors byordning av 1828 har mycket gemensamt med Sörfors dito av 1823 men har ändå mer gemensamt med Kassjö byordning av 1826. Ungefär hälften av paragraferna är identiskt lika men i övrigt var anpassningen lokal. I Kassjö hade byalaget en såg, vars hantering inkluderats i byordningen. Norrforsbönderna hade en mycket mer omfattande sågverksamhet men dess skötsel låg inte formellt inom byordnings ansvar. I Kassjö hade man inkluderat en paragraf som börjar "Om fisk fiskas i byn [...]". En sådan paragraf måste ha inspirerats av t.ex. någon förlaga från hushållningssällskapet. Den abborre, mört och gädda som kassjöborna kunde hämta ur Kassjön och Smörsjön motiverade knappast någon formell reglering. Likafullt är den paragrafen kopierad i Norrfors där den inte heller var motiverad. Norrforsborna hade sedan långliga tider ett omfattande laxfiske med ett helt separat regelverk. I Sörfors hade man infört böter för tjuvlån av båtar, något som var lika viktigt i Norrfors byordning. Det är en smula märkligt att norrforsborna tycks ha haft mycket mer samöre med Sörfors än med Brännland, som de hade inom synhåll och på samma sida älven. Men norrforspojarna fria-

de på sörforsidan trots riskerna med tjuvlånade båtar i strömdraget ovan forsnacken. Fler än en drunkningsolycka finns i annalerna.

Från Sörfors byordning kopierades även i Norrfors en bestämmelse om byaskrin med dubbla lås. Detta gjordes trots att Norrfors hade ett sådant skrin redan 1805. Detta skrin är tillverkat i ek i storlek ca 55 x 45 cm och ca 25 cm högt med sluttande uppfällbart lock. Det är rikligt järnbeslaget och försett med smidda lyftöglor och tvenne lås. Det gör ett mycket ålderdomligt intryck och bär märken efter åtskillig ovarsam behandling. Skrinet är inuti locket brännmärkt med året 1805 samt dessutom initialerna för åtta byamän. Fem av dessa initialer är identiska med fem av sju sådana på den i skrinet förvarade vägplogningsklubban, som härigenom är någorlunda tidsbestämd. Det är ganska sannolikt att detta skrin anskaffats i samband med ytterligare en förordning i byn förorsakad av skiftning av inägojorden, men därom vet vi idag ingenting.

1845 sålde norrforsbönderna sin gemensamma såg till Baggbölebolaget. 1926 såldes byns laxfischen till vattenkraftsintressenterna. Återstående bysamfälligheter förvaltas enligt modernare lagar, men varje år utser byn ny ålderman den 18 maj, vid Ersmäss, och byamännen med familjer håller kalas till långt fram på småtimmarna.

HERVOR SJÖDIN

Ett frieri i början av 1870-talet eller hur brukspatronen Conrad Fitinghoff friade till Laura Runsten, prästdottern från Sollefteå, som skulle bli en av Sveriges mest lästa författarinnor

Brukspatron Conrad Fitinghoff lär ha fått syn på Laura Runsten, när han satt på Café Rydberg vid ett besök i Stockholm hösten 1870. Omedelbart fattade han beslutet att hon skulle bli hans. Föga anade han att hon kom från Sollefteå, så gott som granne med hans egen hemsocken Torsåker. När han fick veta det, tyckte han det var som ett tecken, men vad tyckte hon?

Väl hemma i Ångermanland igen, begav sig Conrad Fitinghoff på friarfärd till prostgården i Sollefteå. Han hade goda kort på hand vid detta spel: ståtlig till utseendet, av god gammal adelssläkt, framgångsrik affärsman med en mycket imponerande förmögenhet som ständigt tycktes förmera sig, ägare till godset Väst-Hammar i Nyland, egen ångbåt på Ångermanälven m.m., m.m. Visserligen hade han tidigare varit gift och låtit skilja sig från den första hustrun, som inte skänkt honom några barn och som ännu var i livet, något som vid denna tid utgjorde ett allvarligt hinder för ett nytt äktenskap. Men han var ju så förälskad i Laura! Nog kunde man bortse från en sådan detalj som en f.d. hustru? En annan detalj, möjligen svårare att bortse från, var hans ålder, sextiosex år. Laura var tjugotvå.

Ännu 130 år senare finns det mängder av information om

hela förloppet att hämta i Kungliga Bibliotekets handskriftsarkiv, där talrika brev från och till Laura och hennes systrar Anna (gift Langborg), Tilli (senare gift Groth), Elin (gift Hedberg), Malvina (senare gift Bråkenhielm) och deras moder Ottilia Runsten (född Löfvander) finns bevarade. Även brev från andra personer finns kvar. Allt är deponerat på KB av Lauras dotter Rosa Fitinghoff och systern Malvina Bråkenhielm. Det är ett mångtusensidigt material, bestående av brev och dagböcker som täcker i stort sett hela deras liv, en fascinerande läsning.¹

Det var den tolfte december 1870 som Conrad friade för alla första gången. Sju gånger skulle han fria. Sju gånger skulle han berätta för henne om sina ofantliga tillgångar, som också skulle bli hennes i en bekymmersfri framtid. Han skulle lova att hon, om hon ville bli hans hustru, skulle få bestämma över sig själv, till och med mer än en ogift kvinna. Tack vare hans namn och hans ställning skulle alla dörrar öppnas för henne. Vid varje tillfälle medförde han eleganta, aldrig förr skådade presenter.

Det första bevarade brevet från prostinnan Runsten saknar första sidan. Det är alltså odaterat, men vi förstår snart att hon skriver i januari 1871, troligen till yngsta dottern Malvina, som denna vinter studerar på Musikaliska Akademien i Stockholm:

”Genast efter jul kom ett paket adresserat till Otto [Lauras svåger, nygift med systern Elin] – och när det öppnades låg der uti till ’Laura’ Ett präktigt gråverksfoder, en liten kofta af svart siberiskt skinn, med långa fransar, stickadt foder och skinnet utåt, och två par skinnfodrade fina vintervantar. Detta tyckte vi vara nästan mycket att taga emot på en gång, men då det redan förut visat sig att gifvaren ger riktigt af hjertat och att detta dessutom för honom var en ringa affär, beslöts att man ej skulle göra honom ledsen att inte emottaga gåfvan. Ungefär samtidigt med denna kom bjudning till oss allesam-

Systrarna Runsten. Från vänster Tilly, Malvina, Anna, Elin och Laura.

mans till Hammar Månd d 2 Jan, kl 5 på Caffé. Efter funderingar som vanl fram o åter, beslöts att Tilly o jag der skulle sammanträffa med Otto, Elin o Laura. Pappa kunde ej fara, men vi foro mycket riktigt i dubbelskurin med Sörlin [husets kusk] och Minerva [den bästa hästen], först till Thorsåker, der vi åto middag, så fram till Hammar kl 4 tiden så att vi der skulle kunna kläda oss. Vid framkomsten öfverraskades vi av det festliga i hela anordningen – marschaller och tjärtunnor utanför. Och innanför all möjlig elegans och Comforts och - - - allt detta för Lauras skull. Hon var riktigt 'lyckad' om afton i ljusblått, föremål för allas blickar o funderingar, men lugn och lät sig ingenting bekomma. Där dansades efter superb musik o var ovanligt trevligt."

Längre fram i brevet fortsätter prostinnan: "Det är en alldeles förvånande ungdomlighet o vigör hos denne 'gubbe' – spänstig o knak som en yngling, men inte 'fjaskig' alls, som han förefallit mig förr att vara. Och inte har han förlorat på att

närmare lära känna – tvärtom. Emellertid kan ingen tänka vilka riktiga myrstackar som bildat sig i många hjärnor huruvida hon skall 'ta honom' eller ej. Somliga tycka det vore 'mycket bra', andra 'mycket illa'. Jag som alltid är syndabock, beskylls tror jag, för att 'intrigera' så att hon skall 'tvingas' lite som jag ju gjorde med Elin [- -] Hvad Laura beträffar, får hon så helt och hållet själf bestämma sig, att ingen kanske vid hennes unga år fått det mera, men jag ber Herren leda hennes omdöme att inga *yttre* funderingar må tagas i totalberäkning vid ett möjligen förnyat frieri – men – håller av F. det gör hon, det är visst, så som man ovillkorligen måste hålla av en människa som visar en så många och förnyade prov på välvilja o kärlek - - - "

Här ser vi att brevmottagaren redan vet vem friaren är, ingenstans nämns han vid namn. Gården Hammar och initialen F. räcker som förklaring. Familjen beslöt alltså att Laura skulle ta emot presenterna, trots att de var stötande dyra och exklusiva, men hon tackade nej till varje nytt frieri. Redan är Fitinghoffs frieri det stora samtalsämnet och Laura föremål för hela den lilla ortens nyfikna skvaller.

Redan i slutet av januari fick Laura brev från sin väninna Elin som redan var lyckligt gift i Wäja och som siade om den obevekliga utgången av frieriet: "Ack kära Laura hvad jag är rädd att Du ska bli smittad av denna förlofnings- och giftasjuka som så betänkligt börjar gripa kring sig bland dina vänner o bekanta. Den ledsamma gubben har ju för ett par dagar sedan sagt vid Wäja att han nu i marknaden ämnar göra om försöket hos dig. Han tycker väl att presenterna ska ha gjort hvad de kunna nu. Jag är alldeles säker på att du tager honom till slut, men mitt hjärta gråter dervid. Jag hade så innerligt unnat dig en man som du kunde älska af hela ditt hjerta. Du vet icke hur mycken sällhet som ligger i en sådan obeskrivlig varm kärlek och omöjligt kan väl F-ff uppväcka en sådan känsla, allraminst hos dig, du har större anspråk än så. Men

Laura Fitinghoff.

var säker på att någon gång kommer din tur att känna den och tänk då om du vore gift och kände så för en annan! Nej, hu då! Jag vill ej tänka så ohyggligt!”

Den 8 februari 1872 skrev syster Tilli till Malvina: ”Lauras gubbuffär håller nu på att taga ett lyckligt slut, dvs. den visserligen snälle, men som jag i djupet af mitt hjerta tror, på en del åtminstone af sina för ’förståndets mekanik’ välbehöfliga skrufvar, beröfvade gubben, får väl se sig om efter annat vif att förljuva sitt gamla lif. Det bör väl på något så när vara don ’efter person’. Han 65 år o Laura 22 – hu då! Hvart skulle väl sådant ta vägen?”

Inte heller väninnan Elin eller systern Tilli nämner Fitinghoff vid namn! Ja, inte ens Laura själv, när hon skrev till Malvina den 7 april: ”- - - nog kunde jag komma nu [till Stockholm], om jag ville och det på egen ångbåt till - - -! Men ser du lilla barn, nu blir jag visst *hemma!* O, om du visste Vina hvad denna tid varit svår för mig – det kan ingen, som ej försökt det, hveta hvad en *envis friare* vill säga. Nu reste jag för någon tid sen upp till Edsvik [syster Elins och sväger Ottos hem] o hvem tror du väl jag får se vid Skjerfstavägen om ej – som gick o väntade på att få köra Sörlin [kusken] upp i sin släde o sätta sig opp bredvid mig (men ser du det gick ej af utan häftiga protester) o fria det ’allra värsta’ – Ja så mycket han hant med till Granvåg [cirka tre kilometers väg] – längre fick han ej fria på – nu förstår du väl hvad jag svarade – han lät sig ej komma, utan skall komma en *gång till* – o – det är så svårt att strida, jag blir trött ibland o har bedt Gud visa mig sin vilja, ja bedt, så att om Gud ej vore *Gud* så skulle han ha ledsnat på mig men jag är väl ej så ren o ödmjuk o alvarlig att Gud vill höra mig straxt utan vill låta mig pröfvas lite först. Du vet det ligger i min natur att vara god med små barn o gammalt folk o då tänker jag att det kanske är min kallelse att vara denne stackars vänlige *älskandes* tröst o glädje [- - -] Jag måtte nog tro att han håller af mig o det är ju så svårt o gör att jag jemt, jemt

känner en naggande oro inom mig, hellst när jag tänker på andra som kanske känna detsamma som denne, men de trösta sig väl med en annan lite hvar o jag får gå fri o lefva på föräldrar, systrar o fosterbarn o tiggarbarn o allt möjligt —! Tror du att jag är slug som anförtror sådant åt papperet – nej, dum är jag – kan ej hjälpas. Jag har nu fått i mig att jag skall språka öppet med dig o du är ju inget barn längre, så att du kan förstå att det är godt att ha en älskad syster att lätta sitt beklämda hjerta för ibland – men mycket, mycket mer skall du få höra, när du kommer hem. Ack hvad det skall bli *roligt* att ha dig hemma nästa vinter – då blir det en som jag hoppas harmonisk 'treklang' igen —"

Ännu den 7 april står alltså Laura fast vid sitt nej och planerar för nästa vinter i hemmet tillsammans med de likaledes ogifta systrarna Tilli och Malvina. Men oron skiner igenom, pressen är uppenbarligen stor på henne att tacka ja.

Någon gång i månadsskiftet april-maj, gav hon till slut vika, vilket nästa brev från Malvina till Laura, daterat Stockholm, den 10 maj 1871, gör alldeles klart för läsaren: "Innerligt älskade Syster! Du torde kanske tycka att jag är bra kallsinnig för dig som ej förr skrifvit och 'gratulerat' dig, men ser du min unge lilla, jag har ju ej förrän igår riktigt bestämt vetat att du *verkliga*n är förlofvad! Du får förlåta mig att jag i det längsta tvifvlade härpå! Att du nu är förlofvad! Ja, måtte du endast bli så lycklig som du ändå förtjenar att blifva det!!! Gud välsigne min *älskade* syster Laura! [- - -] Helsa så hjärtligt till farbror Conrad. *Honom* gratulerar jag av hela mitt hjerta som får *dig* till hustru!!!!!! [- - -] Du ska tro att jag sliter en hrm [troligen det närmaste en prästdotter kunde komma ett kraftuttryck] med alla dessa slägtingar som skrika och väsnas i alla möjliga tonarter öfver att Laura (en sån *rar* tös) skulle komma att 'drass' med en sån gammal utlefvad gubbe! m m. I lördags var jag hos Tante Sillén. Hon började nästan att gråta öfver att ett sånt öde skulle drabba hennes älskade Lala! Hon tog fram

Conrad Fitinghoff.

en adelskaländer, och där funno vi att han ändå är 4 år yngre än sin blifvande svärfar! o 14 år äldre än sin svärmor!!! samt 45 år äldre än sin brud! Men känner du att du kan blifva lycklig med honom och framför allt *älska* [understruket med sju kraftiga streck] honom – då inte vill jag vara den enda som inte unnar gubben hans lycka! Inte vet jag, min Laura, inte tror jag man kan bli riktigt lycklig utan kärlek!?! Tro nu för all del ej att jag talar af erfarenhet, ty det gör jag ej, men jag *anar* att så är! Jag har allt göra i verlden för att öfvertyga alla om att du är nöjd och lycklig, sker af fri vilja och ej af tvång.

Tvång tror då ingen att det är, men Gud vet hvad de tro, men alla bråka de så man kan bli förtviflad för bra mycket mindre! Tänk du, en sån förtjusande liten 'hennes nåd' du ska bli! Jag gläder mig i förtid åt alla storartade baler som min svåger skall ge på Hammar!"

Men det var inte bara systrarna som mer eller mindre öppet uttryckte sina farhågor om hennes äktenskapslycka. Överallt möttes Laura av beskäftiga människors välmenande påpekan- den om att hon "borde betänka sig noga". Hade hon tidigare medgett sina egna tvivel, så blev hon nu allt sturskare och, utåt sett, säkrare på sin sak. Gamla vänner som hon fått veta talade illa om förlovningen, såg hon inte åt längre, när de rå- kades, som t.ex. Thilda, från Långsele, som kände sig föranlä- ten skriva: "Långsele, den 23 maj 1871 Bästa Laura [- - -] Du vet nog att jag 'lagt min näsa i blöt' och haft många anmärk- ningar emot ditt tycke för 'Gubben' (och flere till mig äntligen ha gjort detsamma), men var öfvertygad, snälla Laura, att jag med *stor glädje* skall se mina farhågor vis à vis ditt val av fästman förvandlas uti idel kärlek och hvad man kallar lycka, dvs att du i stället för en knarrig, häftig och lättretlig man får en kärleksfull öm och god sådan. [- - -] jag kunde ej som man vanligen plägar gratulera dig, det stod i strid med min övertygelse, men 'önska dig mycken lycka' det kunde och ville jag [- - -]"

Nu kunde inget hejda händelsernas gång. Man började rus- ta för bröllop, invitationer skickades ut, prostgården fejdades och pyntades, en magnifik brudklänning syddes upp. Den sjunde juli 1871 stod så sagobröllopet mellan sextiosjuåriga brukspatronen Conrad Fitinghoff och tjugotreåriga prostdot- tern Laura Runsten. Vigseln ägde rum i Sollefteås festsmyska- de kyrka. Brudens gamle far, prosten Runsten, förrättade gi- vetvis själv vigseln. Han var mycket rörd och hyllade dotter och måg i ett långt högstämt tal. I hjulångare färdades sedan bröllopsgästerna från Sollefteå nerför den breda mäktiga

Ångermanälven till Väst-Hammars herrgård som låg beredd att mottaga det festliga följet till ett tre dagar långt firande.

I triumf förde den gamle mannen sin unga brud från den privata båtbyggnaden upp till gården längs den med rosor beströdda vägen, där tre äreportar hade rests. Inomhus hade golven och trapporna klätts med svart kläde. "Det var skott och flaggor precis som för en kunglig familj", sade en avundsjuk gäst. Aldrig hade man skådat ett sådant överdåd av blommor, mat och dryck. Spelmän spelade både till förnöjelse att lyssna och till dans. Den buttre prosten, som välsignat det omaka paret och gått före dem i processionen satt med dem på den stora verandan och tog emot folkets gratulationer. Han såg på sin dotter och måg med synnerlig tillfredsställelse och gratulerade sig själv till det lyckade valet av svärson. Nu var Lauras framtid tryggad. Han hade lotsat sin stolta och styvnackade dotter förbi alla de blindskär som hotar unga kvinnor med allsköns griller i huvudet. Laura var säkert i hamn. Nu kunde ingenting ont hända henne.

Denna kväll var slutet på Lauras oskuldsfulla ungdom och liv med familjen. I oktober samma år avled prosten Runsten oväntat. Prostinnan Runsten flyttade söderut tillsammans med Malvina. Laura födde sin dotter Rosa i maj 1872 och systern Tilli gifte sig i augusti samma år. Lauras gamla familj fanns inte mer.

De många olyckskorparna som kraxat under tiden frieriet pågick fick rätt. Äktenskapet blev riktigt uselt. Från början fanns ändå rikedomerna där, men den visade sig vara ihållig. Fitinghoff köpte ett gods i Sörmland, Ekensholm, dit familjen flyttade 1875. Laura hade t. ex. egna arabiska ridhästar, men ingen frid i sin själ. 1880 var konkursen ett faktum och från och med den dagen gick det mestadels utför. Efter några år på gården Sofielund i Blekinge, flyttade familjen Fitinghoff till Stockholm. Där lyckades Laura ge ut sin första bok *En liten värld bland fjällen* på Hökerbergs förlag, 1885. I den hade hon

samlat berättelser om sin barndom i prästgården i Sollefteå. Den fick förtjusande illustrationer av den då unga okända Jenny Nyström och blev mycket positivt mottagen. Den skulle långt senare komma att klassas som "den första moderna svenska barnboken" (Eva v Zweigbergk i *Barnboken i Sverige 1750–1950*, som utkom 1965).

Conrads affärer blev allt snårigare. Laura drogs in i många processer som hon kände skam och olust inför. Makarna levde mestadels åtskilda. Laura hade inackorderingar och försökte försörja dottern Rosa och sig själv med att skriva. En av inackorderingarna var mamma Ottilia.

En dagboksanteckning från den 23 aug 1887 visar hur Laura såg på sitt äktenskap: "Nu ha vi varit uppe i Norr [Norrland] Rosa o jag och Gud vare tack för den hvila min själ der under njöt. Det var så härligt, hela mitt inre fyldes af frid och tillfredsställelse vid åsynen af berg o forsar o när jag hörde klockorna o sången i mitt barndoms o ungdomshems kyrka. Jag lefde mig så in i ungdomstiden att mitt efterföljande lif syntes mig som en dröm som föreföll mig omöjligt att jag i verkligheten genomlevvat. Gudskelof att den tiden skänkte mig Rosa, min lilla vän o syster! Annars så ha vi varit vid Edsvik i Elins trefliga hem. Elin har det bättre än hon sjelf tror, om hon ej älskar Otto måste hon dock akta honom o behöfver aldrig skämmas att erkänna honom som sin man!! Det bör mildra om hennes hjerta än är uppfylltdt af en annan! Men att som jag skämmas för hvad som är, ej se något slut, någon förändring, att låta hela lifvet få bota för hvad jag i okunnighet om lifvet, påverkad af Cds vilja o af andra – gjorde –. Om jag bara kunde lära mig att ej mer ha något att vänta o att tysta alla förmättna önsknigar o tankar på jordisk lycka – jag vet att det är dertill jag måste bringas o känner mig ibland så nära målet – men så – behöfs det så litet så är jag åter mitt uppe i tankar o önsknigar – sjelfvisk o Jordisk – Delvis var jag bjuden på resan – önskade att vi haft råd att resa som andra d v s

vi hade allt af första klass, men ändå! Mamma stannar deruppe, hvilket utom saknaden efter henne blir för mig rätt kännbart i ekonomiskt hänseende. N – flyttar nog också nu – och jag grufvar mig för vintern så att hjertat skälfter. Hade tänkt mig ett lugnt lif med Mamma o N – och nu – om jag får någon så måste det bli skolpojkar som väl möjligen skola skratta åt Cd men ej hata o sky honom! Jag har frestats hårdt att afskudda mig oket, men skulle aldrig kunna drifva den man jag inför Gud valt, ifrån mig i nöd o elände. Jag tänkte ändå ibland – men hörde en predikan i söndags, jag tror att det var Guds röst till mig – att blifva tålig o inte söka min lycka. Men nu väntar jag också all min hjälp från Herran för nog ser jag hvad människor o deras vänskap o löften gälla – Mamma lofvade o N lofvade vänskap, deltagande o skydd – !!?? Borta alltihop —“

N omnämns flitigt i Lauras dagböcker under många år. Jag har undersökt Lauras bostadsadresser i Stockholm och funnit att han måste vara Otto Olsson, Notarie vid Poststyrelsen. Han blev en av hennes mest trofasta vänner, var en av dem som bar Lauras kista vid begravningen, tillsammans med hennes släktingar.

Laura fortsatte att skriva berättelser, noveller, artiklar. Hon var oerhört produktiv och medverkade i otaliga av den tidens tidningar och tidskrifter. Tack vare sin talang att skriva kunde hon nödortfigt försörja sig och dottern Rosa. Hon hade också inackorderingar och skötte själv det på denna tid tunga hushållsarbetet, som alla finare fruar höll pigor att göra. ”Hennes nåd” fru Fitinghoff fick klara de grova sysslorna, samtidigt som hon måste ha tid för skrivandet.

Dagboksanteckningen om Conrads sista besök i Stockholm den 11 januari 1891 vittnar ändå om något slags försoning: ”Tidigt uppe. Cd reste i kylan efter ett dugtigt paltbröd o fläskmål. Förunderliga krafter han har – sade att han nu tänkt sig en pojke 88 år yngre än fadern!! Men så blef det ej! Nu re-

ser han opp till qvarnen som står, till 36 svin som sakna föda, till vexlar 15- o 20 000 som skola betalas af intet. Jag ser Guds nåd uti att vi äro hvar för oss. Jag tror ej jag kunde bära så mycken oro och förfäras att allt skulle gå på tok. Han var så tålig o god och rar nu Cd att jag ej sen vi gifte oss hållit så bra utaf honom. Stackars gubbe. Hade vi råd o han nöjde sig med mig som vän – så såge jag gerna att vi bodde samman – då jag slapp medlidandet o oron för honom. Ja ske Guds vilja!!”

Conrad dog ensam och utfattig den 20 januari 1892 uppe i Edsele, där den kvarn han byggt, som han trodde skulle ge inkomster, slutgiltigt hade ruinerat honom. Laura orkade inte ens resa upp till begravningen.

Men Laura fortsatte att skriva och med sin sista bok *Barnen ifrån Frostmofjället* (1907) skrev hon in sig i svenska folkets hjärtan. Hon avled i cancer 17 augusti 1908, 60 år gammal. Men det är, som H C Andersen säger, en helt annan historia.

Not

- 1 I de brev som citeras har hakparentes [] använts för att markera av artikelförfattaren inskjutna förklaringar eller kommentarer. Markeringen [- -] inuti citerad text innebär att en eller flera meningar i brevet överhoppats, i slutet av citat finns det endast, om den sista meningen avbrutits före punkt. De av brevskrivarna själva ofta nyttjade längre eller kortare strecken omges inte av hakparenteser.

STEFAN GELFGREN

Kyrklig väckelse och väckelsens inomkyrklighet i Umeå 1700–1900

Att väckelsen i dess olika former haft stor inverkan på den svenska mentaliteten och är förknippad med folkrörelsesverige och det demokratiska genombrottet är knappast någon överraskning.¹ Umetrakten är ett tydligt exempel på hur väckelsens livshållning genomsyrat och påverkat samhällets utveckling. Exempelvis skriver Björn Olsson i sin avhandling att "Nils Grubb och den pietistiska väckelsen [...] kom att färga tankeliv och bildningsarbete i regionen i decennier, ja kanske kan man tala om sekler".² Längre fram återkommer jag till den Grubbska väckelsen. Vidare skriver Sverker Sörlin när det gäller de lyckosamma förutsättningarna för Umeå universitet att Umeå är unikt till följd av "religiöst läseri, sträng moral, intresse för boklig bildning och en stark social väv i lokalsamhället".³ Jag tänkte i den här artikeln försöka ge en översiktlig beskrivning av hur väckelsen tagit sig uttryck i umeområdet. Talar man om väckelse eller religiositet i detta område, intar den inomkyrkliga väckelsen med rötter i den pietistiska traditionen en särställning. Under andra halvan av 1800-talet fick väckelsen sitt organisatoriska uttryck genom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS). Självfallet fanns det andra religiösa (och icke-religiösa) rörelser av vikt, men bland dem innehade dock EFS, i en nära relation till den etablerade statskyrkligheten, en viktig ställning i staden.

Det är med all rätt Olsson tar avstamp hos det tidiga 1700-talets kyrkoherde på Backen, Nils Nilsson Grubb, för att

karaktärisera Umeås religiösa liv. Grubbs pietistiska program för att väcka de andligt "slumrande" umeborna utgör troligtvis en viktig förutsättning för den inomkyrkliga religiositet som präglat bygden allt sedan dess. Till skillnad från andra norrländska kuststäder är Umeå en stad där den statskyrkliga religiositeten varit stark. I exempelvis Luleå, Piteå, Skellefteå och Örnsköldsvik har det frikyrkliga, det så kallade separativtiska inslaget varit betydligt mer tongivande.⁴ Vad har då gett Umeå denna särprägel och hur har den sett ut? Det är frågor av betydelse för den fortsatta framställningen.

Pietismens påverkan från 1700-talet

1713 nåddes Umeå av pietismen genom den nämnde Grubbs försorg. Han hade studerat utomlands vid bland annat det pietistiska universitetet i Halle, Tyskland, och där tagit intryck av pietismens tankevärld. Pietismen ville i opposition till den rådande protestantiska ortodoxin betona det personliga gudsförhållandet, nödvändigheten av ett religiöst uppvaknande, ett moraliskt leverne och behovet av att samlas med andra troende för att utöva sin tro i så kallade konventiklar. Men även om pietismen betonade gemenskapen mellan troende avsåg dess företrädare inte att bryta med kyrkan för att bilda egna församlingar. De såg sig själva snarare som kyrkans livgivare. Vikten av att läsa Guds ord framhölls också, vilket är anledningen till att man i detta sammanhang talar om en läsarväckelse. När Grubb anlände till Umeå var det dylika influenser han hade i bagaget. Genom husandakter, ofta hållna i prästgården, katekesutläggningar, strängare kyrkotukt och nattvardspraxis samt genom att sprida litteratur med pietistiskt innehåll sökte han väcka folkets religiösa behov och intresse. Den pietistiska väckelsen, sanktionerad av kyrkoherden, baserad på läsning av pietistisk andaktslitteratur och konventiklar fick därmed fotfäste i trakten

omkring Umeå.⁵ Pietismens utbredning hänger även samman med att samtiden upplevdes som orolig i samband med Karl XII:s krigande.⁶

Redan innan Grubb vigdes för tjänsten i Umeå hade hans lojalitet till statskyrkan ifrågasatts med misstankar om att han var pietist. Dessa misstankar blommade återigen upp och hans meningsmotståndare anmälde honom först till Härnösands domkapitel och senare till högre instanser. Man talade om denna väckelse som "Uhmeoreligionen" eller "Uhmeooväsendet", och en kunglig undersökningskommission tillsattes för att utreda fallet. Grubb friades emellertid från misstankarna som ej renlärig, men han avled dock innan frikännandet kom.⁷

Den konservativa pietismen hade med Grubb kommit till Sverige och Norrland för att stanna och under de nästföljande decennierna kom den i viss mån att sprida sig inom kyrkans ram. Konventikelpakatet som förbjöd religiösa sammankomster utanför statskyrkans hägn infördes 1726 just för att stävja pietistisk influerad väckelse.⁸

Den så kallade byabönen utgjorde en viktig förutsättning för den norrländska läsarväckelsen och för EFS. För att upprätthålla kyrkoplikten i de glest befolkade norrländska trakterna med stora avstånd mellan kyrkorna, instiftades byabönen under 1600-talet. De innebar att man i stället för att besöka kyrkan samlades på söndagarna i byarna under ledning av någon betrodd läsare. Då lästes dagens epistel, evangelietexten, något ur någon auktoriserad postilla, några böner och man sjöng psalmer. Därmed överläts också det religiösa ansvaret på "vanligt" folk. Detta kom att utveckla sig så att folk fick större insikt i bibelläsning och fler kunde ta på sig rollen som uttolkare av Guds ord och träda i prästs ställe.⁹ Folk tränades därmed till kritiskt tänkande och kunde med gudomlig legitimitet opponera sig emot överheten. Detta läseri har också hävdats ligga till grund för senare tiders

Carl Olof Rosenius. Västerbottens länsmuseum.

sekulariserade läsart och därmed folkrörelsernas bildningsideal.¹⁰

Lutherläsning mot konservativ pietism – nyläseri mot gammalläseri

Mot början av 1800-talet hade emellertid ett behov av teologisk nyorientering väckts i en del läsarkretsar. Denna utveckling kan också ses som en reaktion mot att de kyrkliga böckerna och psalmboken byttes ut under 1810-talet. I jämförelse med de tidigare böckerna, tonade de nya exempelvis ned dualismen mellan goda och onda andemakter och betonade människans egen förmåga till andligt liv. Den inomkyrkligt konservativa pietismen gav inte längre den nödvändiga reaktionen mot den kyrkliga ortodoxin utan pietismen upplevdes som för lagisk. Man fann då hos Luther hans betoning av evangeliet och Jesu befriande korsdöd – en människa kan endast bli frälst om hon tror, ej genom ett moraliskt oklanderligt liv. Därmed har vi här en uppdelning i gammal- respektive nyläseri.¹¹

På sina håll utvecklades nyläseriet i separatistisk riktning och man riktade skarp kritik mot kyrkan som exempelvis utgjordes av ej "rättroende" präster och som gav nattvarden till icke väckta människor. Kritiken kom även från väckta präster. Man sökte sig därför från den statskyrkliga gemenskapen till förmån för trosgemenskapen bland de egna. Så var emellertid inte fallet i Umeå, men som ovan nämnts i en del andra norrlandsstäder.

Även präster kunde inom kyrkans ram omfattas av nyläseriet och det fick då en mer moderat inriktning. En av dessa läsarpräster var Anders Rosenius, präst i Lövänger, och sedermera far till den mer kände Carl Olof Rosenius, EFS:s och nyevangelismens teologiske förgrundsgestalt. När så den trettonårige C.O. Rosenius 1829 begav sig till skolan i Umeå för

att studera under tre år kom han i kontakt med en väckelse-religiositet han kände igen från sitt hem. Han träffade en grupp av läsare som samlades för att läsa Luther, en grupp som man tror var en kvarleva från Grubbs dagar. Redan som 16-åring föreläste (det vill säga läste innantill) Rosenius ur Luthers skrifter bland Röbbäcks läsare. Det var också i Umeå han senare kom att finna sin hustru. Så även om Rosenius teologi några decennier senare inte omedelbart accepterades av Umeås religiösa etablissemang, så torde han på ett personligt plan ha varit en bekant individ i staden. En anekdot berättar exempelvis att när man hade läsning i stadens bönhus, så gömde läsaren, som var handlaren G.T. Sædén, Rosenius skrifter i Luthers postilla för att få folk att tro att det var Luther.¹²

Holmgren tror att det var avsaknaden av betydelsefulla ledare som gjorde att väckelsen inte utvecklades i separatistisk riktning i Umeå.¹³ Det kan dock finnas även andra anledningar, något som eventuellt skulle förklara varför EFS senare togs emot så pass bra i staden både av kyrkan och av stadens ledande skikt. Var det så att det fanns en tradition av att acceptera läsarväckelsen inom kyrkan allt sedan Grubbs dagar, vilket innebar att det inte behövdes en separatistisk reaktion mot kyrkan för att kanalisera ett folkligt religiöst behov? Jonsson påpekar exempelvis att "ju friare i sin hållning till de liturgiska frågorna prästerna var, ju tolerantare i sin allmänna attityd och ju villigare de var, då det gällde att tillmötesgå läsarnas krav, då det gällde de gamla böckerna, desto mindre aggressiva blev de".¹⁴ Detta påstående var giltigt under hela läsarstriden, från brytningen mellan gammalläseriet och nyläseriet och framöver. Om det var så att kyrkan i Umeå var tolerant mot de uttryck läsarväckelsen tog sig, torde det inte ha existerat något som kunde utlösa en konflikt mellan läseri och kyrklig ortodoxi. Ifall det dessutom var så att läseriet utgjorde en integrerad del av den folkliga religiösi-

teten är det troligtvis ytterligare en faktor som bidrog till att separatismen hämmades i Umetrakten – eller rättare sagt inte behövdes.

Det fanns visserligen en baptistisk grupp i staden – åtminstone sedan 1860-talets början – men i lokaltidningen *Westerbotten* omnämns 1875 att ett baptistiskt dop har utförts i Taveljö utanför Umeå och det beskrivs som en ovanlig händelse.¹⁵ I visitationshandlingarna från visitationen 1876 i landsförsamlingen nämns också att kolportörer (kringresande bokspridare som också kunde fungera som predikanter) var en ovanlig företeelse i församlingen.¹⁶ Så åtminstone fram till 1870- och -80-talet var Umeås religiositet präglad av en luthersk kyrklighet, något som även skall ha verkat hämmande på förutsättningarna för frikyrkligheten, om vi får tro kyrkans prästerskap. När den så kallade försoningsstriden rasade inom EFS under 1870-talet, en strid som resulterade i att det frikyrkliga Missionsförbundet grundades, märktes inte heller mycket i Umeå. Så sent som i visitationen 1896 skrivs om detta förhållande i staden:

”Evangelisk-luthersk fromhet har af gammalt varit bofast bland Umeå allmoge, och detta sinnelag har icke minst närts genom ett flitigt bruk af Guds ord i hemmen, framför allt sådant att det fått sin förklaring i Luthers egna skrifter. Detta sinnelag fortlefver ännu i vida kretsar inom församlingen, fortfarande underhållet genom läsningen af den uppbyggelselitteratur som erbjuder sig särskilt i en Luthers och i en Rosenii skrifter. I många byar samlas folket från gårdarna söndagligen till uppbyggelse i något särskilt hus, stundom i en inom det af byn uppförda skolhuset särskilt för detta ändamålet inredd bönesal, hvarvid någon för fromhet och renlärighet känd äldre allmogeman med eller utan förklaringar föreläser ur nämnda goda uppbyggelseskrifter.”¹⁷

Inomkyrklig väckelse i Umeå och grunden till EFS-föreningen

Det var, som tidigare nämnts, på 1830-talet som den unge C.O. Rosenius mötte en grupp lutherläsare i Röbbäck, vilken tros var en kvarleva från Grubbs dagar. I en föreningshistorik över stadens EFS-förening, inskickad till EFS riks 1905 av den tidigare nämnde Sædén, får vi veta något om de religiösa förhållandena i staden.¹⁸ När Sædén kom till Umeå som barn, vilket torde ha varit vid ungefär samma tidpunkt som Rosenius anlände till staden, var även han med om en "andlig sammankomst i en liten kyrkstuga, där Guds ord förelästes". Det påstods vara en samling av "läsare", som samlades varje söndagskväll i Röbbäck, skriver han.

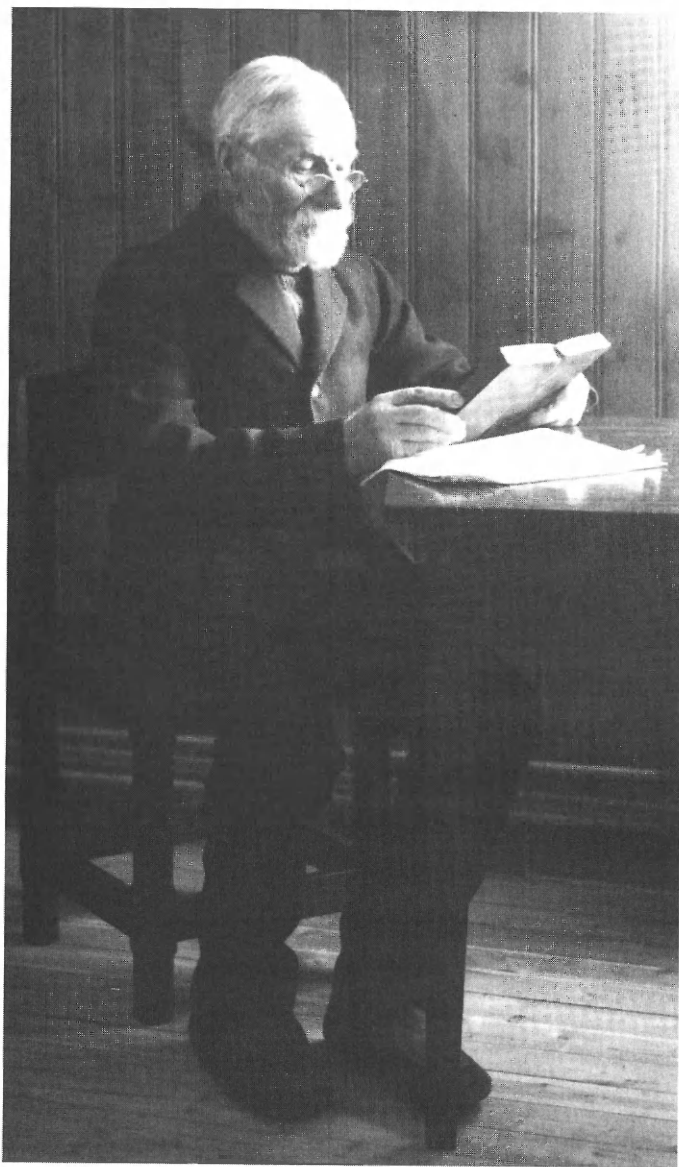
I föreningshistoriken nämner Sædén vidare att en väckelse drog igenom Umeå med omnejd våren och sommaren 1843. Den resulterade i att många människor blev väckta. Dessa personer beslutade sig då för att hyra en lokal "där man kunde få samlas till bön och Guds ords betraktelse". Sammankomster hölls varje söndagseftermiddag och ytterligare två vardagskvällar i veckan. Detta pågick fram till 1854 då man byggde sitt bönhus. Detta bönhus räknas som ett av Sveriges absolut första och C.O. Rosenius var med och invigde det. Här kan det vara intressant att notera att det var främst personer från stadens medelklass som gick in som aktieägare i bönhuset. Där märks en rådman, några handlare och någon hantverksmästare. Och när föreningen 1876 ombildades till en EFS-förening, två år efter det att det blev möjligt för enskilda föreningar att ansluta sig, är det i stort sett företrädare för samma befolkningslager som hamnade i styrelsen, med kyrkoherden som ordförande.¹⁹ Föreningens styrelseledamöter återfinns också i exempelvis kyrkorådet, inom skolväsendet, Hushållningssällskapetets styrelse och i Fabriks- och hantverksföreningen.²⁰ Att ha en präst som ordförande var helt i enlig-

het med EFS:s intentioner att i pietistisk anda verka som kyrkans livgivare. Även detta är ett tecken på att den inomkyrkliga väckelsen i form av EFS fortfarande rymdes inom statskyrkans ramar, och att den dessutom var lierad med stadens övre skikt.

Under tiden mellan 1843 och 1854 samlades man i den hyrda lokalen för att tillsammans läsa ur Bibeln, särskilt Nya testamentet. Efter det nya bönhusets tillkomst 1854 fortsatte sammankomsterna som tidigare men med den skillnaden att man även samlades en timme innan kyrkans söndagsgudstjänst för att – viktigt att poängtera i detta sammanhang – sedan gå till kyrkans gudstjänst. I samlingshuset började sammankomsterna med en sång ut Sions sånger, följdes av läsning av böneformulär och någon vers ur psalmboken eller Sions sånger. Därpå lästes ur Bibeln eller någon av Luthers texter och något senare även ur Rosenius texter.²¹

Ändrade förutsättningar – den religiösa enheten luckras upp

Att samlas till innantilläsning av Bibeln och Luther var i huvudsak den verksamhet som bedrevs i bönhuset fram till omkring 1880-talets början, då verksamheten utökats betydligt. Mot slutet av 1880-talet hade verksamheten i bönhuset utökats till att man samlades varje kväll i veckan under olika former. Det var missionsammanskomster, ynglinga-, jungfru- och syföreningar, bibelutläggningar, bönemöten, söndagsskola och träffar för föreningens nykterhetsarbete och så vidare.²² Utöver detta blev det betydligt vanligare att man anordnade träffar av mer utåtriktad och social karaktär, såsom andliga soaréer, musikunderhållning, stämsång, missionsauktioner, träffar med missionsföredrag och kaffedrickning med mera.²³ Samtidigt kan man se hur föreningens kolportörer, vissa även kallade stadsmissionä-

Läsare. Västerbottens länsmuseum.

rer, var verksamma i kyrkan och hur kyrkans präster medverkade i EFS-föreningens arbete. I 1896 års visitation skriver kyrkans företrädare om EFS:s kolportörer:

”I sin verksamhet för religiositet och sedlighet, för inre och yttre mission, understödjes presterskapet på ett i alla berömvärdt sätt af de nämnda tre kolportörerna [avlönade av EFS], om hvilkas hela verksamhet det vitsord kan gifvas, att densamma uppbäres af en bekännelsetrogen kyrklig anda. Sistnämnda verksamhet bör så mycket mindre underskattas som separatistiskt sinnade kolportörer äfven låtit höra af sig.”²⁴

Samarbetet mellan kyrkan och de inomkyrkligt väckta inom EFS tycks således 1800-talet igenom, och ända in i våra dagar, ha varit gott i Umeå. Man kompletterade varandra i och med att EFS accepterade kyrkan och såg sig själva som ett komplement och kyrkan accepterade EFS:arna och såg dem som ett väsentligt inslag i gudstjänstlivet. EFS:arna sågs av kyrkan också som ett hinder mot separatistisk väckelse. Så idylliskt såg det inte ut på alla håll i landet. Frågan är om det var Umeås tradition av pietistisk inomkyrklig väckelse sedan Grubbs dagar som lade grunden för detta goda samarbete. Att få ett definitivt svar i efterhand är givetvis omöjligt, men det är troligt att traditionen av inomkyrklig väckelse spelat en roll i sammanhanget.

Under 1880-talet inträffade en förändring i staden som kom att förändra även EFS och kyrkans verksamhet. Konkurrensen om stadens själar hårdnade, bland annat till följd av att olika folkrörelseorganisationer, religiösa såväl som icke-religiösa, etablerade sig. I brev till EFS riks återfinner vi exempelvis polemiska inlägg som krävde att det långtråkiga innantillståndet av Luther skulle upphöra. Om inga förändringar sker befarar man att föreningens unga kommer att gå över till baptisterna eller missionsförbundarna med deras mer underhållande predikanter med fria framställningar. I skrivelser till

EFS riks beklagar man sig över hur de i Umeå stationerade kolportörerna har blivit "utpredikade" och tråkiga att lyssna till. Därför föreslås att föreningen skall ta efter de frikyrkliga och byta oftare.²⁵ EFS:arna klagar också på att folk besöker logemöten, till och med på söndagar!²⁶

Vad hade då ändrats så radikalt? Baptister hade i liten skala funnits i staden sedan tidigt 1860-tal, men kom efter femton års tynande tillvaro att öka i antal. Nykterhetsrörelsen hade i form av IOGT etablerat sig i Umeå 1882 och NGTO och TO tio år senare (Internationella godtemplarorden, Nationalgodtemplarorden respektive Templarorden). Missionsförbundare, även kallade waldenströmare eller separatister, dök upp i staden 1886 i och med att en nattvardsförening bildades. KFUK/M, Frälsningsarmén och socialister kom alla till Umeå under 1890-talet. Dessutom förändrades befolkningsstrukturen efter branden 1888 till följd av arbetskraftinflyttningen.²⁷ Även 1880-talets mer allmänna debatt om religionens och kyrkans betydelse till följd av naturvetenskapernas genomslag torde vara av betydelse, även om det är svårt att påvisa i Umeås fall vid just den här tiden. Vare sig stadens befolkningsstruktur eller det intellektuella klimatet var av samma slag som vid 1800-talets mitt och alternativen för religiös trosutövning och för fritidssysselsättningar hade blivit många fler. När EFS utökade sin verksamhet under 1880-talet är det ett tecken på att den tidigare enhetligt kyrkliga religiösa situationen förändrats i Umeå. EFS-föreningen måste därför ta till andra medel än luthersk renlärighet för att attrahera folk. Det är också nu man kan hävda att den statskyrkliga monopolställningen i staden ruckas, även om den fortsättningsvis utgjorde ett väsentligt inslag i stadens liv, inte minst inom det politiska livet. 1880-talets förändring av det sociala livets karaktär är också synlig om man tittar i de samtida lokaltidningarna. Vid den här tiden utökades nämligen tidningarnas annonser för olika evenemang

och fritidsaktiviteter runt om i staden och även referat från dem, ofta i anslutning till någon av folkrörelseorganisationerna.²⁸

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan man säga om det religiösa livet i Umeå att det under lång tid sammanfallit med det statskyrkliga arbetet. Det ser ut som om det rått religiös konsensus i trakten sedan den konservativa och inomkyrkliga pietismens införande av Nils Grubb under tidigt 1700-tal. När andra orter har drabbats av religiös splittring till följd av olika väckelserörelser med egna frihetssträvanden undgick detta länge Umeå. Den lutherbase-rade nyläsarväckelse, som under 1800-talets första decennier opponerade sig mot den kyrkliga ortodoxin i exempelvis Luleå, Piteå, Skellefteå och Örnsköldsvik, omnämns inte i Umeå. Vad vi istället möter i Umeå är en spillra av inomkyrkliga lutherläsare som man tror kan härledas till Grubbs dagar. När den evangelisk-lutherska väckelsen sedan tog sig organisatoriska uttryck genom EFS:s grundande 1856 fanns redan en missionsförening i Umeå som fungerade i enlighet med Stiftelsens intentioner. Relationen mellan föreningen och kyrkan baserades på ömsesidig förståelse, vilket var ovanligt. Därför är det rimligt att anta att 1800-talets väckelse rymdes inom kyrkan, eftersom det fanns en tradition av en läsarvänlig kyrklighet och en utbredd läsarbaserad religiositet. Av den anledningen behövde de väckta inte opponera sig emot den etablerade kyrkligheten. Det var istället först genom inflytandet av folkrörelserna och arbetskraftinflyttningen under 1880-talet som det kyrkliga tolkningsföreträdet ifrågasattes. Detta på grund av att samhället blev mer pluralistiskt (antalet valmöjligheter ökade), vilket syns genom exempelvis EFS:s utökade verksamhet, som var en anpassning till de nya förhållandena.

Noter

- 1 Se exempelvis Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm 1988, 247ff; Olle Josephson, "Att ta ordet för hundra år sedan". I *Arbetarna tar ordet: Språk och kommunikation i tidig arbetarrörelse*. Ed. Olle Josephson. Stockholm 1996, 21f.
- 2 Björn Olsson, *Den bildade borgaren: Bildningssträvan och folkbildning i en norrländsk småstad*. Stockholm 1994, 37.
- 3 Sverker Sörlin, "Universitet och regioner – en kontextuell förståelse". I *Universitetet och den regionala utmaningen*. Eds. Björn Olsson & Ulf Wiberg (under utgivning).
- 4 Curt Carlsson, *Samhörighet och separation: Kyrkan och EFS i pitebygden och skelleftebygden*. Uppsala 1979, 20–28. Detta kan jämföras med vad man från kyrkligt håll skriver i *Prästmöteshandlingarna* för Härnösands stift 1856, 32f. Man skriver att kyrklig splittring skett främst i Luleå, Skellefteå, Piteå, Örnsköldsviks omnejd och Hamnerdal. I de nordligaste delarna av stiftet beskrivs rörelserna i större utsträckning som extatiska.
- 5 Olsson, *Den bildade borgaren*. 1994, 34ff; Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5: Individualismens och upplysningens tid*. Stockholm, 2000, 25f, 31.
- 6 Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5*. 2000, 18ff.
- 7 Se exempelvis Olsson, *Den bildade borgaren*. 1994, 37.
- 8 Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria 5*, 2000, 58ff.
- 9 Se exempelvis Anders Jarlert, *Sveriges kyrkohistoria 6: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm 2001, 88f. För en mer omfattande bild av byabönerna i Umetrakten se Sven Hansson, *Byabön och bönybyar i gamla Ume socken: Umeå, Sävar, Vännäs och Vindelns socknar*. Umeå 1996.
- 10 Egil Johansson, "Läser och förstår". I *Läser och förstår: Artiklar i folkundervisningens historia II*. Umeå 1989, 7f; Daniel Lindmark, *Sann kristendom och medborgerlig dygd: Studier i den svenska katekesundervisningens historia*. Avsnittet "Läseri och neologi: Om läskultur och kulturkonflikt i Norrland vid 1800-talets början". Umeå 1993, 111–127; Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren*. 1988, 119.
- 11 För en översikt av 1800-talets läseri se exempelvis Jarlert, *Sveriges*

- kyrkohistoria 6, kapitlet "Läseri och väckelse".
- 12 *Umeå stads kyrka 100 år: Jubileumsskrift*. Umeå 1994, 98f.
 - 13 John Holmgren, *Norrlandsläseriet: Studier till dess förhistoria och dess historia fram till år 1830*. Lund 1948, 298.
 - 14 Sune Jonsson, "Om folkliga väckelserörelser i Österbotten och Västerbotten". I *Västerbotten* 1967, 175.
 - 15 *Westerbotten*, 23/6 1875.
 - 16 *Visitationsprotokoll 1876–1896 N:3*, Visitationen 1876, Umeå landsförsamling.
 - 17 *Visitationsprotokoll 1876–1896 N:3*, Visitationen 1896, Umeå landsförsamling.
 - 18 Den refererade föreningshistoriken återfinns i EFS:s arkiv, Stockholms stadsarkiv, brevsamlingen, *El:147*, 1785b.
 - 19 *Umeå Evangelisk Lutherska Missionsförening 1876–1916*. Umeå 1916, 23f.
 - 20 Västerbottens läns Hushållningssälls-kaps arkiv, Folkrörelsearkivet Umeå, *Handlingarna Ö5: 110*, Tidskrift 1889:II, D3:1, *Matriklar*. Se även Bo Enander, *Västerbottens läns Hushållningssällskap 1814–1914*. Uppsala 1933. För uppgifter om kyrkoförvaltningen se *Visitationsbok för Umeå stad 1890–*, N1, Umeå stads församling, B.E. Forsgren, *Umeås Fabriks- och Hantverksförening 1847–1932*. Umeå 1932.
 - 21 EFS:s arkiv, *El:147*, 1785b.
 - 22 EFS:s arkiv, *El:47*, 624.
 - 23 Dessa aktiviteter omtalas sporadiskt i breven till EFS riks och märks genom annonser i lokaltidningarna *Westerbotten* och *Umebladet*.
 - 24 *Visitationsprotokoll 1876–1896 N:3*, Visitationen 1896, Umeå landsförsamling.
 - 25 Se exempelvis EFS:s arkiv, *El:32*, 374, 671; *El:33*, 151; *El:70*, 1257; *El:71*, 2181.
 - 26 EFS:s arkiv, *El:39*, 583.
 - 27 Föreningsöversikten bygger i huvudsak på Olsson, *Den bildade borgaren*. 1994, 100ff.
 - 28 Detta resonemang bygger på en genomläsning av slumpvis utvalda årgångar av lokaltidningarna *Westerbotten* och *Umebladet* från den aktuella perioden.

CARINA RÖNNQVIST

Från ett framtidsland till ett annat

1900-talsutvandringen från Norrbotten till Kanada

Vid utgången av 1800-talet var Norrbotten ett område under omvandling. Den pågående kolonisationsprocessen, utbyggnaden av infrastrukturen och den växande industrin bidrog till en kraftigt ökande befolkning i området. Omflyttningen inom länet var stor, och från de närliggande länen, övriga Sverige och grannländerna kom nybyggare och arbetare för att söka sin försörjning. Men även utflyttningen från länet var omfattande.¹ Industrialisering och ett ökande inslag av lönearbete i den nationella ekonomin hade följts av en ökande individualism och en vilja hos människorna att optimera sin livssituation. Varför skulle man bli kvar på ett och samma ställe om man inte hade en rimlig möjlighet att försörja sig? Allt färre var de som nöjde sig med sin lott. Så här skriver Torsten Darmalm, en av många som utvandrade från Norrbotten till Kanada i början av 1920-talet:

År 1922 är ju känt av oss som nu är gamla, som ett år då det ej gick att uppbringa ett arbete utav vad slag det vara må. Men jag hade haft tur, hade blivit förflyttad från Harsprångets kraftverksbyggnad till dammbyggnaden i Suorva, men nu led det mot slutet på det arbetet. Nu ställdes frågan – var få tag i ett arbete som betalades någotsånär? I Sverige gick det ju ej, så utom landet måste det bli. Vi var två st. kamrater som kom överens om att

försöka. Vi hade sparat bra med pengar, så vi kunde lämna en del hemma åt våra föräldrar, och ändå hava tillräckligt för resa å de första dagarnas uppehälle i det nya landet. Det blev Kanada, det var det lättaste landet att komma in i. Det behövdes inget visum, bara ett helt vanligt pass.²

Som ung, ensamstående man med arbetarbakgrund kan Darmalm kanske sägas utgöra sinnebilden av den typiska Kanada-emigranten. Av det han skriver kan utläsas att han tagit beslutet att utvandra inte bara på grund av svårigheterna att få ett arbete, utan också ett välbetalt sådant, samt att valet av just Kanada kom av landets vid tiden generösa invandrarpolitik.³

I denna artikel behandlas emigrationen från Norrbotten till Kanada under perioden 1900–1935. Dessa områden på var sin sida om Atlanten, som av skilda intressenter marknadsfördes som "framtidland", hade på ett konkret sätt blivit konkurrenter om den svenska arbetskraften. Men hur påverkades emigrationen av den ekonomiska och politiska verkligheten? Vilka var det egentligen som emigrerade? Och hur såg man i samtiden på emigrationen från Norrbotten?

Unikt för Norrbotten var den tudelade näringsstrukturen med den expansiva gruvindustrin i Malmfälten och den konjunktur känsliga skogs- och sågverksindustrin i de övriga delarna av länet. Unikt var också den uttalade politiska radikalismen och den starka fackföreningsrörelsen som framför allt i samband med storstrejken 1909 uppmuntrade arbetarna att emigrera.⁴ I samband med strejker, arbetskonflikter och arbetslöshet sågs utvandringen inte bara som en tänkbar ekonomisk utväg för arbetaren utan förmodligen också som en politisk handling. Det allmänt ökande emigrationsmotståndet i Sverige bidrog här till att förstärka emigrationens politiska symbolvärde.⁵

För att kunna undersöka de näringsrelaterade upp- och ner-

gångarna i emigrationsstatistiken har jag delat in Norrbotten i två geografiskt skilda näringsområden: *malmfälten*, där gruvnäringen var den dominerande näringen och *kust- och skogsområdena*, där jordbruket och trävaruindustrin var viktigast.⁶ Eftersom de emigrerande kvinnorna tenderar att försvinna i emigrationsstatistiken behandlas de i ett eget avsnitt. Allra först presenteras emellertid en översikt över Kanada-emigrationen från Norrbotten och dess drivkrafter ur ett lite bredare perspektiv.

Emigrationens drivkrafter

Länge diskuterades emigrationen i termer av "push and pull", en teori som betonar ekonomiska och sociala förhållanden i både avsändar- och mottagarsamhället.⁷ Vad var det i hemlandet som gjorde att emigration ansågs som ett alternativ och vad var det i det nya landet som lockade?

Enligt Sten Carlsson, som beskrivit särdragen i de olika emigrationsfaserna i svensk historia ända från 1830-talet fram till slutet av 1920-talet, präglades tiden före första världskrigets utbrott (1900–1913) av dragningskraften hos den starka amerikanska arbetsmarknaden. Han menar också att det var de stora strejkerna fram till generalstrejken 1909, som var direkt och indirekt bidragande faktorer till den utvandringen. Samtidigt som emigrationen från de nordligare länen ökar under denna period anges också Kanada allt oftare som destinationsland.⁸

Under det första världskriget kom emigrationen av sig både på nationell och på regional nivå. Endast ett fåtal vågade sig iväg under denna tid. Enligt Carlson var det på grund av de dåliga tider som följde de allra första åren efter fredsuppgörelsen som antalet utvandrare återigen steg kraftigt. Även om männen alltid varit i majoritet bland de utvandrande var

de under denna period helt dominerande. Carlsson påpekar att andelen män kunde utgöra upp till tre fjärdedelar av det totala antalet emigranter. Oftast var det unga ogifta män i åldern 15–29 år, hemmahörande i rurala miljöer som emigrerade.⁹ Om den tidiga emigrationen kännetecknats av familje- och kedjeemigration där hela släkten, byar och samhällen gav sig av för att bygga upp en ny tillvaro i Nordamerika,¹⁰ kom således denna sena arbetsutvandring att få en stark individuell prägel.

Ända fram till slutet av 1800-talet var utvandringen från Norrbotten till utomeuropeiska länder således mycket blygsam. Det faktum att området var glesbefolkat och att det fortfarande fanns jord att tillgå, är kanske den viktigaste förklaringen till detta.¹¹ Med facit i hand vet vi emellertid att den norrbottniska kolonisationen skulle komma av sig istället för att fortsätta expandera, trots att inflyttningen till länet var stor, och omflyttningen inom det betydande.¹² Även här tog emigrationen således ordentlig fart under det tidiga 1900-talet. År 1910, för första gången sedan emigrationens början, toppade Norrbotten Sveriges utvandringsstatistik.¹³

Tack vare ett starkt motstånd mot emigrationen finns flera värdefulla samtida analyser, varibland i synnerhet Karl Åmarks *Utvandring och Näringslif i Norrland*, utgiven 1912, kan ge en god bakgrund till de specifikt norrbottniska förutsättningarna.¹⁴ Åmark menar att utvandringsbenägenheten i området kunde finna sin förklaring i den befolkningsökning som kom av inflyttning och nativitetsöverskott, samt i de usla ekonomiska förutsättningarna för arbetare och jordbrukare. Även längre fram i tiden skulle möjligheten att försörja sig utgöra en betydande drivkraft för de norrbottniska emigranterna.

Framförallt gick Norrbottensutvandringen till USA, men även Finland, Norge, Brasilien – och Kanada – var vanliga destinationsländer.¹⁵ Enligt utflyttningslängderna utvandrade 1521 personer från Norrbotten till Kanada under perioden

1900–1938.¹⁶ Denna siffra var dock av allt att döma ännu högre i verkligheten.¹⁷

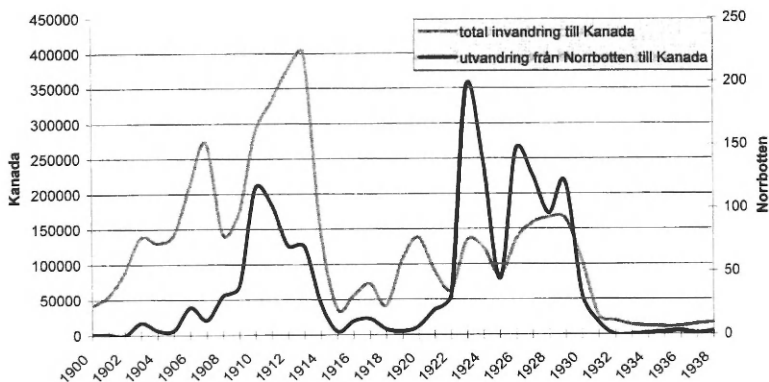
Varför valde då så många norrbottningar Kanada som emigrationsmål? Utbudet av arbetstillfällen, möjligheterna till egen jord, de generösa immigrationsreglerna och de redan etablerade svenska nätverken gjorde definitivt landet till ett konkurrenskraftigt alternativ för de personer som valde att emigrera. År 1872 hade Kanada, med USA som förebild, infört en homestead-lag som kom att gälla ända fram till 1930.¹⁸ Och ända sedan 1880-talet hade den kanadensiska staten drivit en intensiv kampanj som skulle locka nybyggare till prärieområdena. Trots det stora behovet av arbetskraft blev värvandet av emigranter med tiden mer och mer selektivt. Medan grupper som ansågs vara lättassimilerade, amerikaner och västeuropéer,¹⁹ välkomnades med öppna famnen, motades människor som tillhörde lätt urskiljbara etniska minoriteter.²⁰

Mellan åren 1896 och 1911 bedrev den kanadensiska invandrarmyndigheten under ledning av Wilfrid Laurier sin kanske mest offensiva immigrationspolitik. Med hjälp av statligt finansierade emigrationsagenter lyckades man locka många amerikanska medborgare med mångskiftande nationella bakgrunder till Kanada.²¹ Denna etappmigration från Sverige via USA till Kanada gjorde att de svenskar som direktinvandrade till Kanada under 1900-talet hade möjlighet att slå sig ned i färdigetablerade svenska kolonier.²²

En kampanj som specifikt riktade sig till skandinaverna initierades av Kanadas premiärminister MacDonald, när han vid ett besök i Storbritannien kommit i kontakt med ett antal skandinaviska emigranter.²³ Och på svenska järnvägstationer kunde man läsa skyltar med texten: "Kom till Kanada! Framtidslandet! 100 dollars i månaden – gratis rum och mat".²⁴

Diagram 1 visar hur Kanada-utvandringen från Norrbotten sammanföll med den totala invandringen till Kanada. Enligt den föreliggande statistiken – med dess nämnda brister – var

Diagram 1. Utvandringen från Norrbotten till Kanada i jämförelse med den totala invandringen till Kanada under åren 1900–1938 (antal emigranter i absoluta tal)

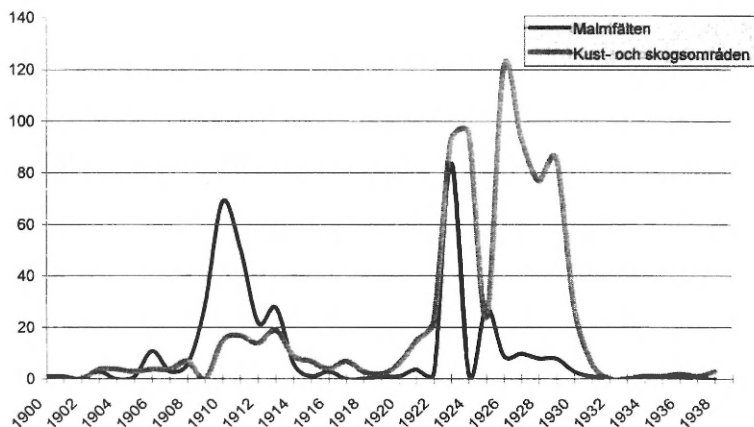

Källor: Reg Whitaker. *Canadian Immigration Policy since Confederation*; Statistiska centralbyrån (SCB) 1851–1947, s. 0414 1–21, *Emigranter från Norrbottens län*.

det alltså först omkring 1909 som emigrationen till Kanada tog fart på allvar. Samtidigt som den totala invandringen till Kanada avtog, tilltog Kanada-utvandringen från Norrbotten proportionellt sett under 1920-talet. Delvis förklaras detta av den gynnsamma immigrationspolitik för skandinaver som landet förde. Men kanske allra mest betydelsefullt för utvandringen från Norrbotten torde de näringsrelaterade konjunkturnedgångarna ha varit. Storstrejken 1909 synes ha varit en avgörande push-faktor, på samma sätt som krisen inom jordbruks- och trävaruindustrin under 1920-talet.

Av Diagram 3 framgår att utvandringen från malmfälten till Kanada skilde sig avsevärt från den från kust- och skogsområdena. Detta ger ytterligare belägg för att Norrbottens-utvandringen var näringsrelaterad. Den markanta toppen 1910–1914, som också noterades på ett nationellt plan, går i Norrbottensstatistiken bara att känna igen i utvandringen

Diagram 2. Utvandrare över 14 år från Norrbottens malmfält och kust- och skogsområden till Kanada, 1900–1938 (antal emigranter i absoluta tal)

Källa: Statistiska centralbyrån (SCB) 1851–1947, s. 0414 1–21, *Emigranter från Norrbottens län*.

från malmfälten, medan emigrationsvågen efter 1925 enbart tycks ha varit ett fenomen relaterat till kust- och skogsområden. Ett och samma län således, men med helt olika emigrationsmönster inom det. Nedan följer en närmare granskning av Kanada-emigrationen från malmfälten, respektive kust- och skogsområdena.

Malmfälten – storstrejk och familjeutvandring

Man skulle kunna säga att det var den järnväg som möjliggjorde gruvhanteringen i Kiruna och Malmberget, som också fick befolkningen i Norrbotten att öka dramatiskt omkring sekelskiftet 1900. Enligt Stefan Warg ökade befolkningen i hela länet under perioden 1890–1910 med närmare 54 procent tack vare de om-

fattande inflyttningarna till Jukkasjärvi och Gällivare församlingar.²⁵ Majoriteten av de inflyttande var män i arbetsför ålder. Men alla hade inte kommit för att stanna:

Till Amerika och Canada går alltjämt en bred ström af unga arbetskrafter från våra glest befolkade nordliga bygder. Från Gällivare, Malmberget m. fl. platser reser hvarje vecka en eller flere yngre arbetare, gifta eller ogifta, för att på olika platser söka den framtid som de i hemlandet se sig ur stånd att få.²⁶

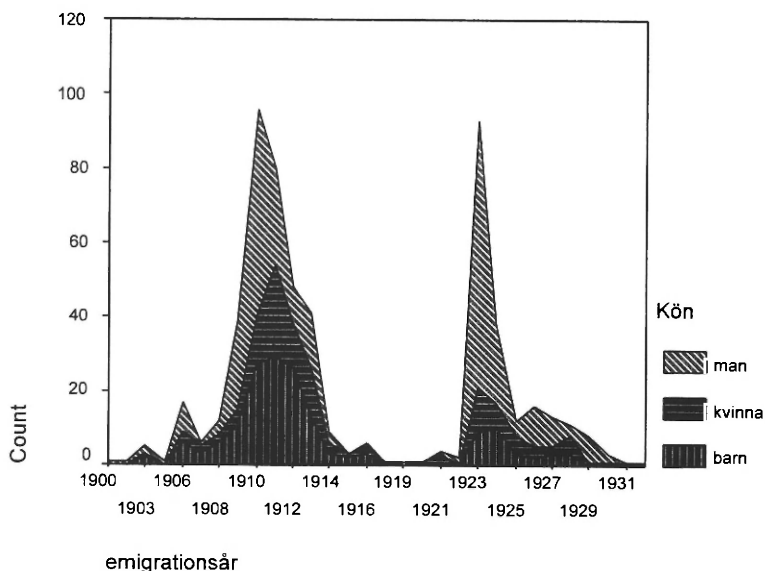
Redan 1905 kunde man läsa ovanstående rader i *Malmfältsbladet*, trots att källmaterialet inte visar större tecken på en Kanada-utvandring från Norrbotten före år 1906 (se *Diagram 1 och 2*). De många arbetsvandrarerna är oftast osynliga i flyttningsstatistiken, men har ibland lämnat andra spår i andra källor – som till exempel i tidningsnotiser (som ovan) eller i brev, berättelser och dagböcker. Vi ska ändå titta lite närmare på de Kanada-emigranter som faktiskt finns registrerade.

Diagram 3 visar att det var först ett tiotal år in på 1900-talet som emigrationen från Norrbotten till Kanada tog fart. Medan den totala utvandringen från Sverige till utomeuropeiska länder uppvisade en svagt nedåtgående trend, ser vi när det gäller Kanada-utvandringen från Malmfälten en successiv ökning ända fram till toppen 1911. På samma sätt som när det gäller utvandringen från Sverige som helhet kan denna emigration sättas i samband medorstrejken 1909.

Den första stora emigrationsvågen från malmfälten till Kanada präglades av familjeutvandring. Eftersom strejken slog särskilt hårt mot familjeförsörjarna var en stor del av dessa emigranter gifta män som ofta tog med sig hustru och barn. Barnens höga andel i statistiken kan också ses som en indikation på att många hade för avsikt att stanna i det nya landet.

I en översikt till minne av 25 års arbete inom *Nationalföre-*

Diagram 3. Utvandringen från malmfälten till Kanada, 1900-1938

Källa: Statistiska centralbyrån (SCB) 1851-1947, s. 0414 1-21, *Emigranter från Norrbottens län*.

ningen mot emigrationen står att läsa: "Till följd av den missträknings och bitterhet, som storstrejkens utgång lämnat i arbetarbefolkningens sinnen, hade tanken på utvandring bringats till aktualitet hos ett antal arbetare i Kiruna."²⁷ Från fackligt håll organiserades också en emigrationsförening som hade till uppgift att hjälpa och stötta dem som ville emigrera.²⁸

Många av arbetarna skulle komma att välja Brasilien som mål eftersom de då fick resan delvis finansierad, men i slutet av 1909 började den sydamerikanska destinationen att ifrågasättas. I *Norrskensflamman* och *Norrbottens-Kuriren* uppmärksammades emigrationen i hög grad.²⁹ I *Norrskensflamman*, det för tiden socialdemokratiska organet för övre Norrland, kan

man läsa följande under rubriken "Brasilien eller Kanada?":

Jag har ävenledes genom den svensk-amerikanska präs-
sen sett huru en stor del arbetare i Kiruna ämna utvan-
dra till Brasilien, men viljen I taga mitt råd i akt, så res ej
dit! [- - -] Varför då riskera detta, när Amerika och Cana-
da finnas, som äger så stora utvecklingsmöjligheter och
som har plats åt Eder alla. I Kanada finnes framtid sär-
skilt med tanke på jordbruket. Där ligga stora områden
ouppodlad jord bara i väntan på att bli brukade.³⁰

En inte allt för vågad slutsats är att det slutligen blev de sämst
bemedlade som valde Brasilien, medan de som kunde arbeta
ihop pengar till en dyr båtbiljett valde USA eller Kanada. Som
framgår av *Diagram 3* skulle också emigrationen till Kanada
pågå i relativt stor omfattning ända fram till första världskrigets
utbrott.

Det sista stora emigrationsåret på ett nationellt plan, 1923,
sammanfaller utvandringen från malmfälten till Kanada
mycket väl med riket som helhet. Utvandringen under
1920-talet har inte undersökts tidigare i någon utsträckning,
men Lars-Göran Tedebrand, som granskat utvandringen från
Västerbotten, påpekar att emigrationstoppen 1923 märkligt
nog inträffar efter en period av allmänt sjunkande arbetslös-
het inom industrin.³¹ Samtidigt drabbades jordbruket och vis-
sa specifika näringar av en kris omkring år 1923. Av dem som
emigrerade från malmfälten under denna period kan en majo-
ritet kopplas till näringskategorin industri och hantverk.³²
Mest troligt har denna utvandring ett starkt samband med de
stora konflikterna i gruvnäringen med strejker och lockouter
som pågått från och med våren 1922 i bl. a. Tuolluvaara gru-
vor i Kiruna.³³ Skillnaden gentemot emigrationsfasen 1909-
1914 är att det nu var betydligt fler ensamstående unga män
som emigrerade.

Efter 1925 tycks emigrationen från malmfälten till Kanada mer eller mindre stagnera. Detta var dock inte fallet i Norrbottens kust- och skogsområden.

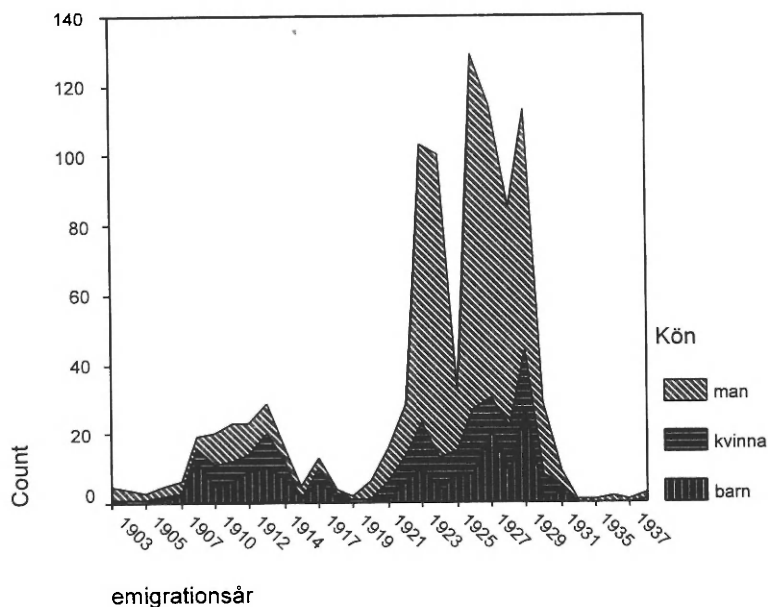
Kust- och skogsområdena – konjunktursvackor och ensamutvandring

Norrbottens kust- och skogsområden skilde sig ganska markant från malmfälten vad gällde befolkningsstruktur och försörjningsmöjligheter. Förvisso ökade befolkningen även här under den undersökta perioden, men inte alls i samma omfattning som i malmfälten. Här var det också jordbruket, skogen och andra mer spridda näringar som var avgörande för befolkningens överlevnad, inte gruvhanteringen. Hur visade sig detta i emigrationsstatistiken?

Diagram 4 visar att Kanada-utvandringen från Norrbottens kust- och skogsområden var mycket begränsad i sin omfattning ända fram till 1922. Även om denna utvandring i det stora hela skiljer sig från den från malmfälten är själva sammansättningen av emigranter förvånansvärt lika. Fram till 1919 var det en dominans av familjeutvandring, medan tiden efter 1920 bär prägel av den ensamutvandring som Carlsson menar känneteckna 1920-talets utvandring på ett nationellt plan. Här är inslaget av arbetsvandring mer uppenbart – andelen unga ogifta män överskrider vida antalet gifta. Paradoxalt nog visar kurvan också på en viss ökning av barnens andel av emigrationen under 20-talet. Detta skiljer sig från emigrationen från malmfälten där barnens andel istället minskade över tid.

Konjunkturutvecklingen i kust- och skogsområdena är inte entydig, men det finns ändå anledning att jämföra den med emigrationskurvan. Efter krisåren 1918–19 såg framtiden ljus ut för sågverks- och massaindustrin i Norrbotten, men trots några goda år visade exempelvis Ytterstfors-Munksund AB,

Diagram 4. Utvandringen till Kanada från Norrbottens kust- och skogsområden, 1900–1938

Källa: Statistiska centralbyrån (SCB) 1851–1947, s. 0414 1–21, *Emigranter från Norrbottens län*.

som ägde större delen av sågverksindustrin i Norrbotten, år 1921 på stora förluster. De efterföljande åren präglades förvisso av stark återhämtning men likväl gick företaget i konkurs 1925.³⁴ De stora förlorarna under det tidiga 1900-talet var också de som var beroende av jordbruket. Ett prisfall på inte mindre än 60% på jordbruksprodukter från 1919 till 1923 gjorde situationen ohållbar för många bönder och lantarbetare.³⁵ Dessa ekonomiska omständigheter, tillsammans med högkonjunkturen i Kanada och emigrationsagenternas idoga verksamhet, torde ha bidragit till de höga utvandringssiffrorna.

I både kommunistiska *Norrskensflamman* och högerinriktade *Norrbottens-Kuriren* diskuterades utvandringen och dess följder intensivt under 1923. Trots att de båda tidningarna företrädde fundamentalt olika politiska intressen, fanns det en grundläggande enighet omkring emigrationen som något i grunden negativt – både ur ett nationalekonomiskt och ur ett rasbiologiskt perspektiv. *Norrskensflamman* såg emellertid staten och det kapitalistiska systemet som de krafter som drev iväg de unga arbetarna och emigrationen som ett sätt att trots allt förbättra de enskildas livssituation, en uppfattning som *Norrbottens-Kuriren* inte delade.³⁶

Till skillnad från riket som helhet, som endast märker av en sista topp 1923–24, håller emigrationen från de norrbottniska kust- och skogsområdena i sig ända till 1930. Det är förmodligen ingen slump att flykten till Kanada var större i de områden där många var beroende av sågverksindustrin, en industri som – trots ett uppsving efter krisåren 1921–22 – fortsatte att göra tillvaron osäker för skogs- och sågverksarbetare under hela 1920-talet.³⁷ En jämförelse med Västerbotten, ett annat nordligt skogs-län, visar att utvandringen där uppnådde den högsta toppen 1928, just på grund av nedläggningar inom skogsverksindustrin.³⁸

Det var emellertid inte bara konjunkturen som kunde vara avgörande för beslutet att emigrera. David Eklöf, en ung man från Boden, sade upp sig från Eklöfs snickerifabrik för att utvandra till Kanada år 1928. Han berättar att det var en inkallelseorder som blev det avgörande för hans emigrationsbeslut. Biljetten köpte han av en agent som "visade papper på att man skulle tjäna tio daler i timmen om man gick till Kanada". "Men", fortsätter David, "han ljög vet du. Han lura folket te fara... *iven* [sic!] folk med riktiga arbeten lura han... järnvägar och såna."³⁹ Tillsammans med en vän reste sedan David till Sudbury där hans två bröder redan hade bosatt sig.⁴⁰ Militär-tjänstgöring, emigrationsagenter och etablerade sociala nät-

verk kunde med andra ord också få norrbottningarna att vända blicken mot Kanada.

Den utvandrande kvinnan – hustru eller hembiträde?

De vuxna kvinnornas andel av den totala utvandringen från Norrbotten till Kanada var, som framgår av *Diagram 3* och *4*, förhållandevis liten. Under tidsperioden 1910–14 var andelen ca 35 procent, en siffra som kom att sjunka ytterligare under perioderna 1920–24 (till ca 20 procent) och 1925–29 (till ca 25 procent). Vi kan också notera att kvinnorna, gifta som ogifta, oftast har något eller några års eftersläpning i sin migrationskurva sett i förhållande till männen. Detta kan ha flera orsaker. En anledning kan vara att många gifta män först emigrerade själva. I många fall var det bara fråga om en arbetsvandring där mannen i själva verket hade för avsikt att komma hem efter något eller några år, men ofta var det familjens skrala ekonomi som gjorde att endast mannen kunde emigrera. Väl i Kanada skulle han förhoppningsvis få möjligheten att arbeta ihop tillräckligt med pengar för att kunna finansiera resan för fru och eventuella barn.

Ann-Sofie Ohlander menar att kvinnornas utvandringsbeslut samvarierade med ekonomisk ställning. För de ensamstående kvinnor som fick någorlunda ekonomiskt stöd hemifrån kunde emigrationen upplevas som en frihetshandling, medan den för de fattigare tjänstekvinnorna snarare uppfattades som en flykt från ofriheten.⁴¹ I det material som Ohlander bearbetat finner hon stöd för tesen att emigrationen för gifta kvinnor skett på mannens initiativ.⁴² Ohlander, liksom Ulf Beijbom, ifrågasätter också tidigare antaganden att kvinnornas utvandring skulle ha varit mindre konjunkturkänslig än männens.⁴³ Att döma av utfallet i föreliggande undersökning

tycks kvinnornas utvandring också följa konjunkturen på samma sätt som männens.

Till skillnad från sina gifta medsysterar, som oftast räknades som arbetare eller arbetarhustru, återfanns en betydande andel av de ogifta kvinnorna inom den privata tjänstesektorn.⁴⁴ Detta var en yrkeskategori som var vida eftertraktad i Kanada.

Varför emigrerade då inte de ogifta kvinnorna i Norrbotten till Kanada i någon större utsträckning? Klart står att efterfrågan på kvinnor både som arbetskraft och som blivande husrur, var betydligt större än vad den försiktiga utvandringskurvan anger. I tidningarna annonserades det efter svenska hembiträden, och i emigrantbrev och svensk-kanadensiska tidningar får man gång på gång möta de svenska männen frustration över den ojämna könsfördelningen i det nya landet.

Mycket tyder på att de sociala nätverkens betydelse var större för de ogifta kvinnorna än för någon annan kategori. Eftersom kvinnornas löner, i de fall de alls arbetade, var lägre än männens, var det inte troligt att de kunde tjäna ihop till sin biljett alldeles själva. Andra studier av den kvinnliga emigrationen har visat att de ogifta kvinnor som inte var utlämnade åt sina föräldrars ekonomiska godtycke, ofta fick sina biljetter betalda av någon släkting, bekant, eller på annat sätt ordnad arbetsgivare. Ytterligare ett hinder för kvinnors emigration torde ha utgjorts av krav eller förväntningar från föräldrarna att döttrarna skulle stanna kvar och ta hand om dem på ålderns höst, när nu de självförsörjande sönerna givit sig av.

Sammanfattning

Om man undantar den stora uppgången i emigration efter 1925 och fram till 1930, visar undersökningen av 1900-talsutvand-

ringen från Norrbotten till Kanada på liknande upp- och nedgångar som för utvandringen till icke-europeiska länder från riket som helhet. I likhet med utvandringen till USA under samma år tycks Kanada-emigrationen från Norrbotten före det första världskriget fortfarande ha följt det gamla kedjeemigrationsmönstret, medan den efter det första världskriget med sin överrepresentation av arbetsutvandring kom att karaktäriseras av modern individualism. Delas länet upp i näringsområden framträder dock stora skillnader.

Åren efter storstrejken 1909 var det framför allt arbetare från malmfälten som valde att emigrera till Kanada. Ofta hade de med sig fru och barn. Efter en nedgång i emigrationen efter första världskriget tog den återigen fart i samband med kriser inom sågverk, jordbruk och gruvhantering 1922-1923, och då emigrerade individer från såväl malmfälten som från kust- och skogsområdena. Framför allt rörde sig denna utvandring om ogifta unga män. Under den sista toppen i emigrationskurvan mellan åren 1926 och 1930 utvandrade så gott som uteslutande individer från kust- och skogsområdena och även här är det de unga männen som dominerar i statistiken.

Tjugotalsutvandringen kan ses som en reaktion på osäkerheten på arbetsmarknaden. I ett område där vissa fabriker hotades av nedläggning samtidigt som uppbyggnaden av planerade fabriker drog ut på tiden, torde också emigrantagenterna ha haft ett gott underlag för sin verksamhet. Till detta skall föras att den långa tid av emigration som föregått utvandringen till Kanada förmodligen brutit ned det psykologiska motståndet mot en så långväga förflyttning.⁴⁵ Det långa avståndet till trots torde en flyttning till Nordamerika ha betraktats som lika självklar som en flyttning till en annan svensk stad. Till denna utveckling bidrog säkert att många hade släktingar och vänner i både USA och Kanada.

Det relativt sett låga antalet kvinnor som utvandrade från Norrbotten till Kanada säger betydligt mer om ekonomiska

och sociala hinder på hemorten än om kvinnornas vilja att emigrera och om efterfrågan på kvinnlig arbetskraft i Kanada.

Synen på utvandringen från Norrbotten förändrades inte så mycket över tid. Tidningarna *Norrskensflamman* och *Norrbot- tens-Kuriren* ansåg båda att emigrationen var ett ont och de rapporterade om strömmen av emigranter från Norrbotten med lika stor förtvivlan. I den först socialdemokratiska och senare kommunistiska *Norrskensflamman* skulle emellertid arbetarnas hopplösa situation och emigrationen som nödlös- ning komma att framhållas, medan högerinriktade *Norrbot- tens-Kuriren* hade ett mer anklagande förhållningssätt gent- emot de emigrerande.

Undersökningen har framför allt visat att utvandringen från Norrbotten till Kanada i påfallande hög grad samvariera- de med utvecklingen och konjunkturerna inom jordbruket, bergsbruket och trävaruindustrin. Vilka som var de egentliga drivkrafterna för emigrationen kan vi med det statistiska ma- terialet som utgångspunkt inte med säkerhet fastställa, men i den rörliga miljö som Norrbotten utgjorde var sannolikt såväl beslutet som möjligheten att lämna det ena framtidslandet för det andra, i första hand en fråga om försörjning.

Noter

- 1 Se framför allt Warg 2002.
- 2 Nordiska museets arkiv. *Amerikabrev*. (Av lästekniska skäl är inter- punktionen i citatet något tillrättalagd.)
- 3 Just detta faktum kan också ha varit avgörande när svenska arbets- vandrare valde Kanada före USA under denna period. För emigran- ter från andra delar av världen än Västeuropa var det dock andra regler som gällde. Flera specialregleringar infördes för att försvåra invandring för de grupper som ansågs svårassimilerade. Se t.ex. Lindström, Varpu 1995, 41.

- 4 Friberg 1988, 29. Om den politiska radikalismen se också Warg 2002, 72ff.
- 5 Under det tidiga 1900-talet bildades *Nationalföreningen mot emigration*, vars främsta uppgift var att underlätta anskaffandet av jord och egna hem i Sverige för presumtiva utvandrare, och mellan åren 1907 och 1913 gjordes det också en statlig utredning för att utvärdera utvandringens orsaker och dess påverkan på befolkningsstruktur och näringsliv. Det var samtidigt oro över den svenska ekonomin som var den främsta drivkraften för emigrantutredningen. Se t.ex. Åkerman 1997, 88. Sörlin 1988, 198ff.
- 6 Utflyttningslängderna är mycket knapphändiga när det gäller yrkesspecificering. Oftast står det bara "arbetare" i kolumnen för yrkestillhörighet. Därför kan en uppdelning av länet ge tydligare indikationer på konjunkturrelaterad utvandring. På grund av förändringar i församlingarnas upptagningsområde över tid har jag emellertid valt en geografisk indelning. Alla församlingar som i den gamla lappmarksindelningen tillhörde Torne och Kalix lappmark, och som under undersökningsperioden gått under beteckningarna Jukkasjärvi, Karesuando, Kiruna, Vittangi, Gällivare, MalMBERGET, Porjus och Svappavaara, har räknats till *malmfälten*. Övriga norrbottniska församlingar har räknats som *kust- och skogsområden*.
- 7 Denna teori presenterades förmodligen allra först av Edward G. Rosenstein redan under 1800-talet. Se vidare i Nyman-Kurkiala 1999, 29ff.
- 8 Carlsson 1976, 126ff.
- 9 Carlsson 1976, 128ff.
- 10 Carlsson 1978, 132. Om kedjemigration som fenomen se bland andra Ostergren 1988.
- 11 Åmark 1912, 7.
- 12 Se t.ex. Warg 2002, 106ff.
- 13 Åmark 1912, 9. Med en nettoutvandring på 7,67 promille hade Norrbotten detta år en större utvandring än samtliga Sveriges län.
- 14 Åmark 1912, 9.
- 15 Statistiska centralbyrån (SCB) 1851–1947, 0414 1–21, Emigranter från Norrbottens län. Se också Tedebrand 1987, 11.
- 16 För att kunna bryta ned emigrationsmönstret ned på individnivå har jag främst nyttjat Statistiska centralbyråns alfabetiska sammanställning av flyttningslängderna över emigranter från Norrbotten,

- där namn, yrke/ställning, civilstånd, födelseår, emigrationsförsamling, destinationsland samt registreringsår framgår. Ur detta omfattande material har jag registrerat samtliga utvandrare som angivit Kanada som destinationsland.
- 17 En stickprovsundersökning utifrån hamnregistren från Göteborg, Trondheim och Oslo av immigranter från Jukkasjärvi, visar att det mycket väl kan föreligga en underregistrering på upp till drygt 50%. Enligt flyttningslängderna utflyttade 305 personer från Jukkasjärvi församling till Kanada under den undersökta perioden. Enligt hamnregistren däremot, var det 634 personer som lämnade Jukkasjärvi församling för Kanada. Allra störst är skillnaden under de stora emigrationsåren 1910 och 1923. Det finns tre uppenbara brister i källmaterialet som kan ha bidragit till underregistreringen: 1) Destinationslandet är ibland ovisst. Detta gäller framför allt åren omkring sekelskiftet 1900, då man ofta kan läsa "Amerika" i kolumnen för destination. Vidare kom många emigranter att ange USA som destination även om de slutligen skulle slå sig ned i Kanada. Se t.ex. Carlsson 1976, 127 eller Ågren 1987, 22ff. 2) Den ökade andelen arbetsvandringar torde ha bidragit till ett sjunkande antal personer som registrerade sin avflyttning och som därmed fortsatte att vara skrivna i sin gamla hemförsamling. Se t.ex. Warg 2002, 40. 3) Det kan finnas skäl anta att små barn inte alltid har registrerats. Detta problem har uppmärksammats av bland andra Wallin 1982, 139.
 - 18 Clemensson & Andersson 1996, 151.
 - 19 Richard 1991, 7.
 - 20 Richard 1991, 7.
 - 21 Troper 1972, 1.
 - 22 Se t.ex. Palmer 1990 och Wonders 1983.
 - 23 Ljungmark & Åkerman 1998, 81–125.
 - 24 Nilsson 1995, 33.
 - 25 Warg 2002, 53 ff.
 - 26 *Canada*. 6 december, 1905. KB MF 83 UT 76. (Referat ur *Malmfältsbladet*)
 - 27 Sällskapet Hem i Sverige 1932, 43.
 - 28 Friborg 1988, 29.
 - 29 Om tidningsdebatten i samband med storstrejken 1909, se t. ex. Friborg 1988, 29 eller Holmgren 2001.

- 30 *Norrskensflamman*, 23 december 1909.
- 31 Tedebrand 1999, 87.
- 32 Av totalt 112 Kanada-emigranter under perioden 1920-1924, räknas 74 personer till industri och hantverk, 22 personer till övrigt och ospecificerat. Övriga finns spridda över ett antal andra näringsgrenar.
- 33 Se t.ex. *Norrskensflamman*, 30 januari 1923, under rubriken "De stora konflikterna utvidgas", s. 1.
- 34 Dyverfeldt 1974, 60ff och 129ff.
- 35 Sveriges officiella statistik (SOS) serie Befolkningsrörelsen, 1921-1930, 116.
- 36 Sjölund 2001, 28.
- 37 Dyverfeldt 1974, 29ff. Se också Björklund 1994, 157.
- 38 Tedebrand 1987, 14.
- 39 Nilsson 1995, 59ff. (Intervju mer David Eklöv.)
- 40 Nilsson 1995, 59ff. (Intervju med David Eklöv.)
- 41 Ohlander 1986, 136.
- 42 Ohlander 1986, 132.
- 43 Beijbom 1971.
- 44 Om svenska hembiträden i Kanada se St. Jean 1996-1997, 30.
- 45 I själva verket torde det ständigt ha funnits många fler "latenta emigranter" än de som faktiskt emigrerade. I en undersökning av emigrantagentfirman Bröderna Larssons inkommande korrespondens, har man kunnat dra slutsatsen att andelen mottagna skriftliga förfrågningar om emigration till Nordamerika, vida överskred den faktiska andelen utvandrare. (Brattne 1976, 196.)

Käll- och Litteraturförteckning

Opublicerade källor

Forskningsarkivet, Umeå Universitet

Statistiska centralbyrån (SCB) 1851-1947, 0414 1-21, *Emigranter från Norrbottens län*. (Mikrofiche)

Nordiska museets arkiv

*Amerikabrev. Året Runt tävling 1960, vol. 4. Brevskrivare: Torsten Dar-
malm.*

Publicerade källor

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BSOS). *Serie A 1851–1900. Serie Be-
folkningsrörelsen 1901–1930.*

Canada. 6/12 1905. (Referat ur Malmfältsbladet)

Nilsson, Gunnar. *De sista svenska rösterna. Resa bland emigranter i Kanada.*
Stockholm 1995. s. 59ff. (Intervju med David Eklöv)

Norrskensflamman: 23/12 1909, 30/1 1923.

Litteratur

Beijbom, Ulf. *Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the
1846–1880 Immigration.* Studia Historica Upsaliensia 38. Växjö 1971.

Björklund, Jörgen. "Framväxten av den norrländska basindustrin". I: *Bot-
nia. En nordsvensk region.* Red. Lars-Erik Edlund & Lars Beckman. Hö-
ganäs 1994.

Brattne, Berit, (i samarbete med Sune Åkerman). "7. The Importance of the
Transport Sector for Mass Emigration". I: *From Sweden to America. A
History of the Migration.* Eds. Runblom, Harald and Norman, Hans.
University of Minnesota Press, Minneapolis 1976.

Carlsson, Sten. "5. Chronology and Composition of Swedish Emigration to
America." I: *From Sweden to America. A History of the Migration.* Eds.
Harald Runblom and Hans Norman. University of Minnesota Press,
Minneapolis 1976.

Clemensson, Per & Andersson, Kjell. *Emigrantforska! Steg för steg.* Stock-
holm 1996.

Dyverfeldt, Göran. *Norrbottnisk sågverksindustri 1900–1925. AB Ytterstfors-
Munksund och dess föregångare.* Uppsala 1974. (Diss.)

Friberg, Göran. *Brasiliensvenskarna. Utoandring, invandring, bosättning
1850–1940.* Emigrantinstitutets skriftserie 5. Växjö 1988.

Holmgren, Emma. *Emigrationen till Amerika – en analys av två Norrbottenska
tidningars bevakning av emigrationen.* Opublicerad B-uppsats. Institu-
tionen för historiska studier. Umeå universitet. Umeå ht 2001.

Lindström, Varpu. "The Development of Multicultural Policy in Canada".
I: *Welfare States in Trouble. Historical Perspectives on Canada and Sweden.*

- Red. Sune Åkerman & Jack L. Granatstein. Umeå 1995.
- Ljungmark, Lars & Åkerman, Sune. "The unknown emigration. Swedes in Canada 1870–1970". I: *Norrländsk Migration. Arkiv i Norrland* 16. Härnösand 1998.
- Nyman-Kurkiala, Pia. *Att flytta bort och hem igen. Sociala nätverk i kedjemigration*. Umeå 1999. (Diss.).
- Ohlander, Ann-Sofie. "Utvandring och självständighet. Några synpunkter på den kvinnliga emigrationen från Sverige." I: *Kärlek, död och frihet. Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige*. Stockholm 1986.
- Ostergren, Robert C. *A Community Transplanted. The Trans-Atlantic Experience of a Swedish Immigrant Settlement in the Upper Middle West, 1835–1915*. Uppsala 1988.
- Palmer, Howard (with Tamara Palmer). *Alberta. A new history*. Hurtig Publishers Ltd. Edmonton 1990.
- Richard, Madeline A. *Ethnic Groups and Marital Choices. Ethnic History and Marital Assimilation in Canada, 1871 and 1971*. Canada 1991.
- Sjölund, Olov. *Emigrationsdebatten i tidningarnas belysning. En jämförande studie mellan Norrbottens-Kuriren och Norrskensflamman 1923*. Opublicerad C-uppsats. Institutionen för historiska studier. Umeå universitet. Umeå ht 2001.
- St. Jean, Eva. "Swedish Women Immigrants: Never, Never Sorry –Always Glad." I: *B. C. Historical News* 30:1, Winter 1996–1997.
- Sällskapet Hem i Sverige. *Svensk emigrations- och egnahemspolitik 1907–1932. En översikt till minne av 25 års arbete inom Nationalföreningen mot emigrationen*. Stockholm 1932.
- Sörlin, Sverker. *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Malmö 1988.
- Tedebrand, Lars-Göran. "Emigrationen". I: *Västerbotten* nr. 1, 1987.
- Tedebrand, Lars-Göran. "Svensk emigrationsforskning igår, idag och imorgon". I: *Historia och demografi. Valda texter samt Lars-Göran Tedebrands tryckta skrifter 1969–1999*. Umeå 1999.
- Troper, Harold Martin. *Only Farmers Need Apply. Official Government Encouragement of Immigration from the United States 1896–1911*. Toronto 1972.
- Wallin, Gränt. "Från Ådalen till Amerika. Om Emigrationen från Ytterlän-näs församling 1880–1914". I: *Från Finnmarker och Ådalar. Mellannorr-ländsk kultur- och socialhistoria från sju sekler. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet. Nr 4*. Red, Lars-Erik Edlund. Umeå 1982.
- Warg, Stefan. *Familjen i gruvmiljö. Migration, giftermålsmonster och fertilitet i norrbottensk gruvindustri 1890–1930*. Rapport nr. 20 från Demografiska databasen, Umeå universitet. Umeå 2002. (Diss.)

-
- Whitaker, Reg. "Canadian Immigration Policy Since Confederation" I: *Ottawa Canadian History* 1991. *Canada's Ethnic Groups*, 99–1500045–6; 15.
- Wonders, William. "Mot Kanadas Nordväst: Pioneer Settlement by Scandinavians in Central Alberta". I: *Geografiska Annaler*, 65 B (1983) 2.
- Ågren, Per-Uno. "Från Vilhelmina till Wilhelmina". I: *Västerbotten* nr 1 1987.
- Åkerman, Sune. "Massutvandringen från de nordiska länderna till USA och Kanada. En kartanalys och forskningsöversikt". I: *Nordliv* 1995–1997. *Migration i Norden*. Oslo 1997.
- Åmark, Karl. *Utvandring och Näringslif i Norrland*. Broschyrer utgifna af Nationalföreningen mot emigrationen, 4. Stockholm 1912.

ANDERS KJELLBERG

Norrskenet – några blad ur dess vetenskapshistoria

Och jag fick se en stormvind komma norrifrån,
ett stort moln med flammande eld, och ett sken
omgav det;
och mitt däri, mitt i elden, syntes något som var
som glänsande malm.

(Hesekiel, 1:4)

Inledning

Det måste ha varit sent på hösten 1991 jag såg mitt livs första norrsken. Jag var på väg hem ganska sent efter en glad kväll på Umeå stad och passerade Universitetssjukhuset när mitt kvinnliga sällskap påpekade att det var norrskensnatt. Hon var bördig från Luleå och därmed mer eller mindre uppvuxen med norrsken. Själv hade jag flyttat från smäländska höglandet till Umeå samma termin och jag var hänförd av det jag såg. I 1800-talets polarlitteratur kan man ibland återfinna återgivningar av norrsken som i sitt språk nästan tangerar det lyriska eller till och med det religiösa. Jag vill inte påstå att jag den där natten för så många år sedan upplevde något religiöst men det var ett magnifikt skådespel, vars like jag aldrig tidigare skådat.

Norrskenet har förmodligen alltid fascinerat människan. Dessa böljande draperier av ljus som kan beskådas på norra natthimmeln har ömsom betraktats med misstänksamhet, öm-

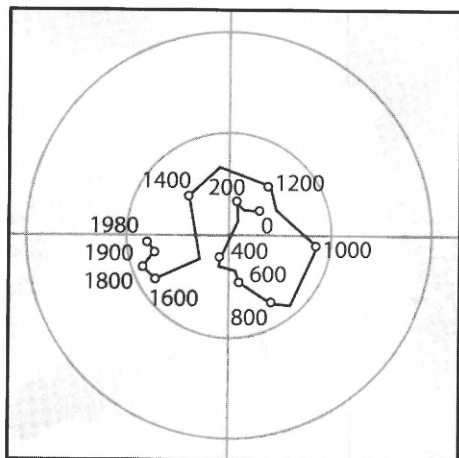

Bild 1. Den magnetiska nordpolens läge har genom historien förflyttat sig och därmed har man kunnat observera norrskenet även ganska långt söderut. Efter Sandahl 1998.

som med beundran. Men trots sitt namn är inte norrskenet exklusivt förbehållet våra nordliga breddgrader. Den så kallade aurora-ovalen (det ovala område runt norra polen där norrsken uppträder) sträcker sig vanligtvis ner till 70° magnetisk latitud, men då den magnetiska polen är rörlig så rör sig även aurora-ovalen. Detta innebär att norrsken genom historien varit synligt ganska långt söderut.

I det följande ämnar jag ge en vetenskapshistorisk bakgrund till fenomenet norrsken, från den grekiska antiken till det tidiga 1900-talet, med tonvikten lagd vid de förklaringsmodeller som framförts under historiens lopp.

I tidernas begynnelse...

Norrskenet har sannolikt observerats sedan tidernas begynnelse och en av de första västerländska beskrivningarna av ett norrsken citerades ovan. Vi kan naturligtvis inte vara säkra på att det Hesekiel observerade och beskrev år 593 f.Kr. och som vi idag återfinner i verserna 1-28 verkligen var ett norrsken, men

de flesta historiker tycks vara överens om att det är den mest sannolika naturliga förklaringen. Vidare antyder forskningen att norrsken står att finna bakom flertalet av de bibliska passager som berättar om blodröda himlaskyar och gudomliga ljusken. I Första Mosebok 15:17 berättas exempelvis om en i himlen "rykande ugn med flammande låga" och Jeremia berättar i 1:13 om "en sjudande gryta; den synes åt norr till".

Eftersom norrskensovalen förflyttat sig under historiens lopp innebär det att vi också i de antika grekiska och romerska texterna kan finna referenser till norrsken eller åtminstone vad som skulle kunna vara norrsken. Den tidigaste referensen från den grekiska antiken till vad som idag accepteras som en beskrivning av ett norrsken hittar vi i Plutarchos (ca 50–ca120 e.Kr.). Den är antagligen baserad på ett fragment av Anaxagoras. Anaxagoras beskriver hur natthimmeln under 75 dagar år 467 eller 468 f.Kr. uppvisade ett fantastiskt skådespel, där flammande moln rörde sig i oregelbundna banor och emellanåt bröts upp i fragmentariserade former som i sin tur rörde sig lika oregelbundet. Men om vi vill ha en mer "vetenskaplig" beskrivning av ett reellt norrsken så får vi vända oss till Aristoteles (384–322 f.Kr.) som i sin *Meteorologica* beskriver hur man under vissa klara nätter kan se vad han kallar blodröda *chasmata* i skyn. Chasmata kan närmast översättas med klyftor eller djup och enligt Aristoteles har dessa klyftor sin förklaring i elementläran. Solens hetta tvingar en torr ånga att stiga upp från jordytan och denna ånga kommer, när den stigit tillräckligt högt, att kollidera med elementet eld och därmed antändas. De flammor som då slår ut uppfattar vi som norrsken. Norrskenets olika färger – i första hand rött och grönt – orsakas av dessa flammors passerande genom den tätare luft som finns närmare jordytan. Aristoteles var också övertygad om att norrskenet befann sig mellan jorden och månen, något som låg helt i linje med hans världsbild.

Om vi lämnar den grekiska antiken och rör oss fram mot

den romerska perioden finner vi även där referenser till norrsken. Plinius d.ä. (23–79 e.Kr.) beskriver norrskenen i sin *Historia Naturalis* och kallar det där för ett av de mest olycksbådande järtecken människan känner till, ett järtecken som på strålar av blod sänker sig mot jorden. Norrskenet uppmärksammades för övrigt särskilt vid de tillfällen då det kunde anses ha våldsamma associationer – norrskenet har, liksom kometer och meteorer, mycket ofta setts som järtecken av olika slag och förvånansvärt ofta har människor läst in ond, bråd död i de lysande draperierna.

Från den västerländska medeltiden är däremot källorna få när det gäller norrskenobservationer, mycket beroende på låg solaktivitet och därmed låg frekvens av norrsken. Naturligtvis förekommer norrsken och då de gör det beskrivs de ofta synnerligen fantasifullt och gärna med militära undertoner – paralleller dras med blodiga spjut eller lansar, arméer på frammarsch etc. I den asiatiska kultursfären och framför allt i det kinesiska riket fördes däremot noggranna anteckningar om norrskenen, särskilt vid de kejserliga observatorierna, även om norrsken också här främst betraktades som olycksalliga järtecken.

Det är också under denna period vi kan börja hitta beskrivningar av norrsken författade även på våra nordligare breddgrader. Omkring 1250 skrivs i Norge ett politiskt arbete av en för oss idag okänd person. Verket, *Kongespeilet*, följer den klassiska dialogformen mellan en vis fader och hans frågvisse son. De två diskuterar norrskenet och fadern liknar det vid en eldsflamma som alltid uppträder på olika sätt var gång man ser det. Fadern menar också att det finns tre olika förklaringar till vad norrskenet är. Den första går ut på att världen enligt somliga är omgiven av cirklar av eld och att norrskenet helt enkelt är reflektioner av denna eld. Den andra förklaringen säger att solens strålar ibland letar sig över jordytans kant, trots att solen befinner sig under densamma, och att det är

dessa solstrålar som orsakar norrskenet. Den tredje förklaringen är den fadern håller för mest sannolik och som också placerar norrskenet med bestämdhet i det nordliga rummet. Denna teori menar att norrskenet orsakas av glödande is. Isen och glaciärerna har blivit så mäktiga att de på egen hand kan producera hetta och eld, en uppfattning som inte var unik vid denna tid.

Nya tiden – vetenskaperna söker förklaringar

Utan överdrift kan man påstå att fram till 1500-talet är beskrivningar och observationer av norrsken sällsynta, till stor del beroende på att solaktiviteten under de föregående århundradena var tämligen låg. År 1527 publiceras dock det första tryckta arbetet som med säkerhet beskriver ett norrsken. Det var tysken Peter Creutzer som i text och träsnitt beskrev ett norrsken observerat den 11 oktober 1527. Texten talar förvisso om himlafenomenet som en komet men den rådande norrskensaktiviteten och Creutzers beskrivning tyder på att det faktiskt rör sig om ett norrsken. Tilläggas kan att i stort alla ljusrelaterade himlafenomen vid denna tid refererades till som antingen kometer eller meteorer. Creutzers arbete publiceras alltså 1527 och kan sägas markera ingången till en ny period av ökad norrskensaktivitet och under 1500-talet fortsätter sedan publiceringen av skrifter om norrsken.

En intressant teori om norrskenets natur presenteras år 1619 av den italienske naturforskaren Galileo Galilei som i stort ansluter till Aristoteles. Galilei menar nämligen att ångor från jorden stiger uppåt och träffas av de solstrålar som ligger utanför den kon av skugga jordklotet ger. Med denna förklaring visar Galilei för övrigt ytterligare stöd för den då omstridda heliocentriska världsbilden. Det kan också tilläggas att det är i denna uppsats han myntar begreppet "aurora borealis" som

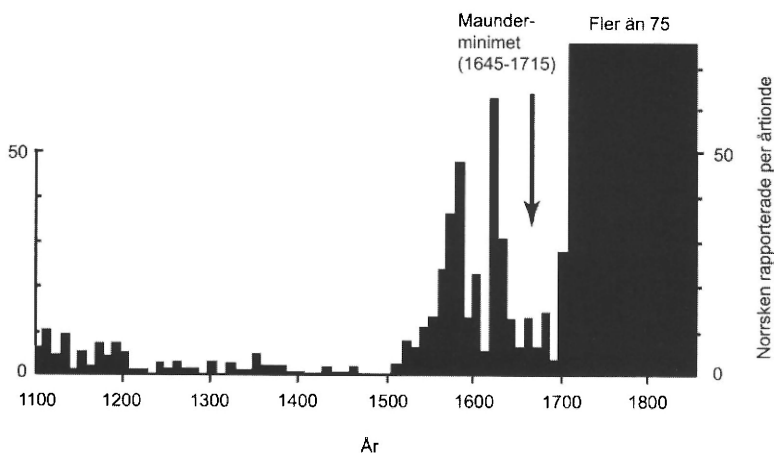

Bild 2. Maunder-minimet kallas den period mellan 1645 och 1715 då den låga solaktiviteten medförde en lika låg norrskensaktivitet. Efter Eather 1980.

beteckning för norrskenet. Den franske filosofen René Descartes var även han inne på liknande tankegångar. Descartes ansåg nämligen att norrskenet orsakas av solljusets reflektion alternativt refraktion i luftburna ispartiklar. Detta skulle förklara varför norrskenet är så vanligt förekommande i de nordliga länderna.

Under 1600-talet observeras en hel del norrsken, åtminstone fram till ca 1645, då det så kallade Maunder-minimet inträffar, en period av mycket låg norrskensaktivitet som sträcker sig fram till ca 1715 och enbart ett fåtal norrsken observeras under en 70-årig period.

Men från 1715-16 ökar solaktiviteten och därmed också norrskensobservationerna. Redan år 1716 publicerar den berömde engelske astronomen Edmund Halley – kanske främst känd för sin forskning kring kometer och även den som fått ge namn åt Halleys komet – på uppmaning av Royal Society sin senaste hypotes om norrskenet. Maunder-minimet upphör

nämligen med vad samtiden beskrev som ett spektakulärt norrsken den 17 mars 1716, ett norrsken Halley till sin stora glädje hade möjlighet att observera. I en uppsats publicerad i *Philosophical Transactions* samma år menar Halley att norrskenet inte är ett meteorologiskt fenomen utan mer hör till magnetismens område. Norrskenet orsakas av att en mycket subtil magnetisk utdunstning förmår genomtränga allt, inklusive jordklotet. Utdunstningen tränger in vid södra polen och passerar genom hela jordklotet för att slutligen mynna ut vid den norra polen. Halley föreställde sig att utdunstningen sedan följer magnetiska linjer runt jordklotet och på så sätt upprepar processen. Denna utdunstning är för oss osynlig men visar sig indirekt dels genom sin påverkan på kompassnålen, som alltid pekar norr, dels genom norrskenet. Utdunstningen för nämligen med sig atomer från det inre av jorden som i kontakt med etern kan producera ljus.

Halley var också den förste att föreslå en metod för att mäta ett norrskens höjd: genom att med säkerhet fastställa ett norrskens position, dels i förhållande till kända fixstjärnor, dels i förhållande till två kända punkter (Halley föreslog London och Oxford) skulle man i efterhand kunna fastställa höjden. En liknande trianguleringsmetod kom också att användas senare under århundradet, men metoden innebar flertalet svårigheter. Till att börja med är norrskenet inte fixerat – det rör sig i stort sett hela tiden och därmed är det svårt att finna någon punkt i norrskenet att utgå från. Lägg till detta att norrskenet ser olika ut från olika platser och således kan observatörerna inte med säkerhet veta att de iakttar samma punkt eller ens samma område.

En viktig hållpunkt i norrskenets vetenskapshistoria är det arbete Jean Jacques d'Ortous de Mairan, *Traité Physique et Historique de l'Aurore Boréale*, publicerade år 1733. Arbetet kan betraktas som den första läroboken i norrskensfysik och blev enormt framgångsrik. De tidigare teorierna om norrskenets

uppkomst – Aristoteles ångor, solens reflektion i snö eller is och Halleys magnetiska utdunstningar var alla enligt de Mairan felaktiga. Istället lanserar han en kosmologisk teori, som i stort går ut på att norrskenet är avhängigt zodiakalljuset som han antog var en förlängning av solens atmosfär. Norrsken uppstår när jorden i sin bana runt solen emellanåt passerar tillräckligt nära det zodiakala ljuset, som tillfälligt sammanblandas med jordens atmosfär. Intressant att notera är att de Mairan misstänkte någon form av periodicitet beträffande norrskenet och att periodiciteten var relaterad till solfläcksaktiviteten.

Den norske biskopen Erik Pontoppidan (1698–1764) var övertygad om att de Mairans förklaringsmodell var djupt bristfällig och orsaken till detta stod enligt biskopen att finna i det faktum att de Mairan aldrig besökt Norge. Hade han gjort det hade han förstått att norrskenet mer eller mindre emanerar från Norge, närmare bestämt från Trondheim. Pontoppidan presenterade även en egen förklaringsmodell, en tidstypisk modell som närmast kan betraktas som elektrisk (elektriciteten var under 1700-talet något av ett vetenskapligt modefenomen). Pontoppidan utgick från experiment som genererat statisk elektricitet på en roterande glaskula. Pontoppidan menade således att man kan jämföra jordklotet med en liknande glaskula och att norrskenet inget annat är än en sorts elektrifierad luft, som tack vare jordens rotation sammanpressas och därmed ger upphov till norrsken. Pontoppidan noterade också att norrskenen i första hand inte visar sig mot norr utan snarare mot nordväst, ett faktum han tolkade som stöd för sin teori (jordens rotation tvingar luften att samlas i tätare respektive lösare sammanpressade områden).

Men också andra vetenskapliga fenomen kunde användas för att förklara norrskenet. Halley anade som vi sett ett samband mellan norrsken och magnetism och åren 1741–42 slår svenskarna Anders Celsius och Olof Hiorter fast att det norr-

sken som 1741 visade sig över Uppsala hade en definitiv påverkan på kompassnålen och slutsatsen var att norrskenet med mycket stor sannolikhet bestod av "magnetisk materia" mycket högt upp i atmosfären. Celsius skrev redan 1733 en traktat om norrskenet där han uttrycker vissa tvivel kring de Mairans arbete. Intressant är att Celsius i traktaten kritiserar användandet av termen *aurora borealis*, en term han menar är konstruerad utan hänsyn till det faktum att fenomenet redan har ett etablerat namn – norrsken – i de trakter i Norden, där det uppträder. Celsius använder därför en direkt latiniserad version av norrsken, *lumine boreali*.

Upptäckten att magnetiska nålar påverkas av norrsken var i första hand Hiorters förtjänst. Under ett år – från den 19 januari 1741 till den 19 januari 1742 – gjorde Hiorter avläsningar av en magnetisk nål en gång per timma, dygnet runt. Sammanlagt gjorde han 6 638 avläsningar av nålens position (året har 8 760 timmar) och resultatet visade en tydlig relation mellan norrskensaktivitet och magnetism. Hiorter underströk också vikten av att ta med norrskensaktivitet när man navigerar efter kompassriktning, när man söker ädelmetaller och kartlägger geografiska områden – kunskap om norrskenet hade enligt Hiorter en praktisk betydelse.

Magnetismen som förklaringsmodell gav upphov till en hel del forskning kring norrskenet och denna forskning blev, som idéhistorikern Sten Lindroth uttryckte det, "något av en nationell förpliktelse". Kända frihetstida naturvetare som Pehr Wilhelm Wargentin, Anders Hellant, Torbern Bergman och Johan Carl Wilcke engagerade sig i norrskenets mysterium. I första hand gällde det att söka fastställa norrskenets höjd och de svenska uppskattningarna varierade från Anders Hellants 6 mil till Torbern Bergmans ca 150 mil. Norrskenets höjd var också något som sysselsatte det internationella forskarsamhället. Halley föreslog en trianguleringsmetod för att bestämma höjden och de Mairan utnyttjade denna för att under perioden

1726–1730 fastställa höjden till mellan 500 och 1500 kilometer. De flesta var dock överens om att norrskenet befann sig på lägre höjd än så – John Dalton och Henry Cavendish uppskattade höjden till mellan 80 och 160 kilometer, den franska expeditionen till Bossekop 1838–39 uppmätte norrskenets höjd till 100–150 kilometer, och 1860 kom amerikanen Elias Loomis fram till 25–75 kilometer.

I takt med att forskningsresandet tog fart under andra hälften av 1700-talet ökade också kunskapen om norrskenets geografiska spridning. Pehr Wilhelm Wargentin (1717–1783) föreslog att norrskenet med största sannolikhet borde återfinnas i ett ringformat område kring Nordpolen. Detta antagande baserade Wargentin på observationer utförda av Pehr Kalm, som under en resa i Nord-Amerika fört anteckningar över de norrsken han observerade. Dessa uppgifter använde sedan Wargentin som underlag för en jämförelse med norrsken observerade i Sverige under samma period och föregrep på så sätt föreställningen om vad som sedan kom att kallas aurora-ovalen eller norrskensbältet.

Men norrskenets orsaker var fortfarande höljda i dunkel. Torbern Bergman menade att norrskenet torde vara mer elektriskt än magnetiskt till sin natur, en tanke som senare Wilcke kom att understödja. År 1778 håller Wilcke ett tal i Vetenskapsakademien betitlat *Tal, om de nyaste förklaringarna öfver norrskenet*, där just elektriciteten framhölls som den mest troliga förklaringen. Wilcke var väl medveten om sambandet mellan norrsken och magnetism – och även mellan magnetism och elektricitet – men menade att norrskenet i grunden är ett elektriskt urladdningsfenomen i den högre atmosfären. Wilcke var också en av de första att 1768 konstruera en global magnetisk inklinationskarta, vilket man skulle kunna betrakta som en naturlig fortsättning på det arbete som påbörjats av Celsius och Hiorter. Kartan visade hur en vertikalt placerad magnetisk nål på olika platser på jorden skulle positionera

sig. Positionen kan avläsas genom den vinkel (inklination) nålen intar och Wilcke visade att platser med samma inklination kunde på kartan förbindas globalt med nästan koncentrisk linjer. Ett par år senare kunde Wilcke även han bekräfta Celsius och Hiorters upptäckt att en magnetisk nål påverkas av norrskensaktivitet.

Vid 1700-talets slut kunde man således begränsa förklaringsmodellerna för norrskenet till tre övergripande typer: meteorologiska, magnetiska och elektriska. Resultaten visade att norrskenet sannolikt hade magnetiska och/eller elektriska orsaker, men man visste fortfarande inte exakt hur man skulle förklara fenomenet.

Norrskenet och 1800-talets forskning

Det europeiska 1800-talet är de stora expeditionernas tid och i samband med de arktiska expeditionerna – varav de svenska intar en särskild plats – kunde man under i det närmaste idealiska förhållanden studera norrskenet och samla stora mängder observationsdata. Under dessa expeditioner noterade man också att norrskenet faktiskt inte förekom vid polerna som man tidigare antagit. Man var medveten om att norrskenet var synnerligen ovanligt ju längre söderut man kom och att norrskensfrekvensen ökade ju längre norrut man färdades. Nu upptäckte man alltså att norrskenet tycktes vara begränsat till ett specifikt område eller en specifik zon, som visserligen tycktes vara cirkumpolär – som Wilcke hade föreslagit – men som inte sträckte sig fram till den geografiska polen.

Fortfarande var man i tvivelsmål om vad som orsakade norrskenet. Fransmannen Jean Baptiste Biot visade år 1817 genom observationer på Shetlandsöarna och i Skottland att norrskenet utstrålade eget ljus och alltså inte borde vara reflektioner eller refraktioner av solljus, vilket uteslöt flera av de

tidigare teorierna. Svensken Anders Jonas Ångström utförde 1866–67 en serie spektrografiska mätningar av norrskenet och noterade då att dess ljusspektra mest av allt liknade det man kunde återfinna hos gaser – skarpa linjer med mörkare band emellan. Om norrsken skulle ha uppkommit när solljus brutits, hade Ångströms spektra varit kontinuerligt. Teorin om reflekterat solljus vederläggs därmed permanent. För att lättare kunna arbeta med de data som mättes upp införde han en egen enhet, som numera är internationellt accepterad. Han döpte den till Ångström (Å) och den motsvarar en tiotusentusmiljondel av en meter. År 1868 mätte Ångström även våglängden för den mest förekommande linjen i norrskenet, den gulgröna. Den mätte han upp till 5567 Å och den har i efterhand exakt fastställts till 5577 Å, vilket motsvarar 557,7 nm. Men fortfarande visste man inte vad som fick norrskenet att stråla. Biot framkastar att det kunde vara järnrika partiklar utslungade av vulkanutbrott. Italienaren Volta menade – helt i enlighet med sitt tidigare arbete – att norrskenet uppstod när vattnet i atmosfären förångades och berikades med elektricitet, en elektricitet som i sin tur tappas när ångorna stiger upp genom atmosfären. När elektriciteten lämnar ångorna uppfattar vi det som norrsken. Volta var medveten om problemen i sin teori, men exemplet visar ändå att en förklaringsmodell baserad på elektricitet kanske kunde vara korrekt.

År 1859, samma år Charles Darwin publicerade sin *Origin of Species*, iaktogs ett fenomen som kom att visa sig vara grundläggande för förståelsen av norrskenet, även om man var försiktig med att dra alltför snabba slutsatser. Den 1 september 1859 observerade två brittiska astronomer oberoende av varandra solfläckarna när de noterar vad som liknar ett vulkanutbrott – två hastigt uppflammande eruptioner på solens yta. Soleruptionerna noterades även av magnetometern i observatoriet i Kew och 18 timmar efter eruptionen utbröt en av de kraftigaste magnetiska stormar vi fram till idag har no-

terat. Norrsken var synligt över stora delar av världen. Kunde norrskenet ha samband med solen och i sådana fall – hur?

Under 1800-talet skjuter norrskensforskningen överlag ny fart, mycket tack vare förbättrad instrumentteknik – det vetenskapliga studiet av norrsken blir under det sena 1800-talet i allra högsta grad beroende av noggrant kalibrerade instrument. Det är också under denna period som de svenska polarexpeditionerna på allvar tar sig an uppgiften att utforska det arktiska området, i första hand Spetsbergen, vilket innebar att svenska vetenskapsmän gavs tillfälle att studera norrskenet i det bälte man antog erbjöd optimala förhållanden. Man prioriterade även den geomagnetiska forskningen under dessa expeditioner. Hiorter, Wilcke med flera hade ju påvisat geomagnetismens betydelse vid exempelvis navigering och kartläggningen av denna magnetism hörde till de viktigaste uppgifterna för tidens polarexpeditioner. Medan det vid denna tid fanns ett nätverk av europeiska jordmagnetiska observationer och ett globalt nätverk var under utbyggnad, främst inom det brittiska imperiet, så saknades det fasta observatorier på nordliga breddgrader, vilket var ytterligare en anledning till de svenska expeditionerna.

De svenska polarexpeditionerna var alltså i allra högsta grad vetenskapligt motiverade och här gavs utmärkta tillfällen att studera norrsken. Den finskfödde Adolf Erik Nordenskiöld är sannolikt den man i första hand förknippar med dessa expeditioner och Nordenskiöld kom även att utföra en hel del norrskenobservationer under sina resor i det arktiska landskapet. Den expedition som kom att väcka mest uppmärksamhet, både nationellt och internationellt, var Vega-expeditionen 1878–80 och genomseglandet av nordostpassagen. I den reseberättelse Nordenskiöld 1881 publicerar, *Vegas färd kring Asien och Europa jemte en historisk återblick på föregående resor längs gamla världens nordkust*, skriver Nordenskiöld mest pliktskyldigt om norrskenet och hänvisar istället läsaren till

Vegaexpeditionens vetenskapliga arbeten, Del 1 (1882). Men redan hade Nordenskiölds resor gett tillfälle till norrskensobservationer. Fysikern och astronomen August Wijkander medföljde således på Nordenskiölds expedition 1872-73 till Spetsbergen. Wijkander tog stor del i förberedelserna, bland annat med en omsorgsfull instrumentanskaffning. Expeditionen var på grund av packis tvungen att övervintra vid Mosselbay och under vintern 1872-73 ägnade Wijkander mycken uppmärksamhet åt norrskenet och den jordmagnetiska kraftens riktning samt diverse astronomiska observationer. Efter hemkomsten började Wijkander utgivandet av de vetenskapliga resultaten och dessa i sin tur ledde till en docentur i fysik och meteorologi vid Lunds universitet.

Men man behövde inte deltaga i polarexpeditioner för att utveckla förklaringsmodeller kring norrskenet. Kungliga Vetenskapsakademiens fysiker Erik Edlund utarbetade och presenterade 1878 en teori baserad på elektriska experiment. Likt tidigare Pontoppidan och Wilcke var Edlund övertygad om att norrskenet var ett i grunden elektriskt fenomen. Genom att seriekoppla kontakter till ett magnetiserat klot (en höj- och sänkbar kontakt vid rotationsaxeln, det vill säga vid polen, och en vid ekvatorn), sluta kretsen med en amperemätare och sedan sätta klotet i rotation, kunde Edlund med amperemätaren notera elektrisk spänning. Spänningens riktning var avhängig klotets rotationsriktning och spänningens styrka avhängig klotets rotationshastighet. Edlund menade att man genom att överföra experimentets resultat till att gälla jorden skulle kunna förklara norrskenet som ett elektriskt fenomen. Jorden var ju *de facto* ett roterande magnetiskt klot och då de övre lagren av vår atmosfär har god elektrisk ledningsförmåga skulle ett elektriskt urladdningsfält uppstå mellan polerna och ekvatorn. Edlunds förklaringsmodell bör ses mot bakgrund av en av schweizaren de la Rives tidigare framlagd modell som menade att norrskenet likväl som blixten orsakades

av elektriska urladdningar i atmosfären. Edlund ansåg att hans experiment kunde förklara såväl de frekventa tropiska åskstormarna som det nordliga norrskenet.

Finlandsfödde Karl Selim Lemström kom relativt tidigt att intressera sig för norrskenet och efter studier i bland annat fysik vid Helsingfors universitet flyttade han till Stockholm för att under åren 1867-69 studera för Erik Edlund. Tidigt 1868 fick han en förfrågan från A.E. Nordenskiöld om han ville delta i dennes planerade expedition till Spetsbergen. Lemström tackade ja till erbjudandet och utförde under resans gång en serie magnetiska mätningar. Lemström höll med Edlund om att norrskenet var orsakat av elektriska urladdningar på samma sätt som blixten, med den skillnaden att norrsken inte kräver molnighet för sin urladdning. Precis som med blixten kunde alltså norrskenet uppträda över hela världen – enligt Lemström var det således inte ett fenomen i första hand bundet till det nordliga landskapet utan snarare ett globalt elektriskt fenomen, mellan jord och atmosfär. Som stöd för denna sin teori hänvisade Lemström till ljusfenomen iakttagna i exempelvis Peru som Lemström mer eller mindre förutsatte var norrsken, dock utan att kunna verifiera det.

Det som gör Lemström extra intressant är inte bara att han var Finlands främste forskare kring norrskenet utan det experimentella angreppssätt han nyttjade. Lemström var i första hand en experimentell fysiker och som sådan försökte han också lösa norrskenets mysterium och konstruerade 1871 en norrskensapparat. På berget Pietarintunturi i finska Lappland monterade han upp en ring med käppar vars ändar var beklädda med koppar. Dessa käppar kopplades samman via en isolerad ledning som sedan leddes till en metallplatta vid bergets fot varvid arrangemanget på så sätt jordades. En galvanometer kopplades in för att mäta strömstyrkan. Lemström lyckades på detta sätt producera en ljusstråle av till synes samma natur som norrskenet, det vill säga en elektrisk ur-

laddning mellan det negativt laddade jordklotet och den positivt laddade luften i den övre atmosfären. Lemström utförde också spektrografiska studier av norrskenet och kunde i likhet med Ångström konstatera att norrskenets spektra liknade gasens. Detta underströk för det internationella forskarsamhället vikten av att studera norrskenet för att på så sätt nå en bättre förståelse för hur den övre atmosfären är sammansatt.

Mot slutet av 1800-talet kommer flera forskare fram till att det råder en definitiv samstämmighet mellan solfläckar och norrsken. Detta föranledde dels ett historiskt studium av ner-tecknade norrskenobservationer, dels ett sammanställande av dessa observationer för att om möjligt utröna norrskenets geografiska spridning och 1860 presenterade Elias Loomis en av de första norrskenkartorna som visade just detta. Den tyske fysikern Herman Fritz fortsatte med kartläggandet och kunde 1881 presentera sin karta, där han också markerade *isochasmerna*, de linjer med samma norrskenfrekvens som utgör det så kallade norrskenbältet eller norrskensovalen. Isochasmerna bildar slutna cirklar runt den geomagnetiska polen och detta innebär att den som observerar ett norrsken norr om detta bälte kommer att se det söderut och tvärtom – befinner man sig söder om detta bälte ser man norrskenet i norr. Fritz var också en av de första att framkasta teorin om att det så kallade sydskenet uppträdde samtidigt med norrskenet, en teori som bekräftades först under det sena 1930-talet.

Solfläckarnas betydelse för och påverkan på norrskenet stod även det i centrum för vetenskaperna. Att solen har sina fläckar kunde redan Galilei konstatera 1610, men först 1826 inleder den tyske apotekaren och amatörastronomen Samuel Heinrich Schwabe observationer som påvisar en 10-årig solfläckscykel. Trots upprepade publiceringar är det inte förrän Alexander von Humboldt publicerar rönen i sitt arbete *Kosmos* 1851 som Schwabes iakttagelser uppmärksammas och verifieras av engelsmannen Edward Sabine och schweizaren Ru-

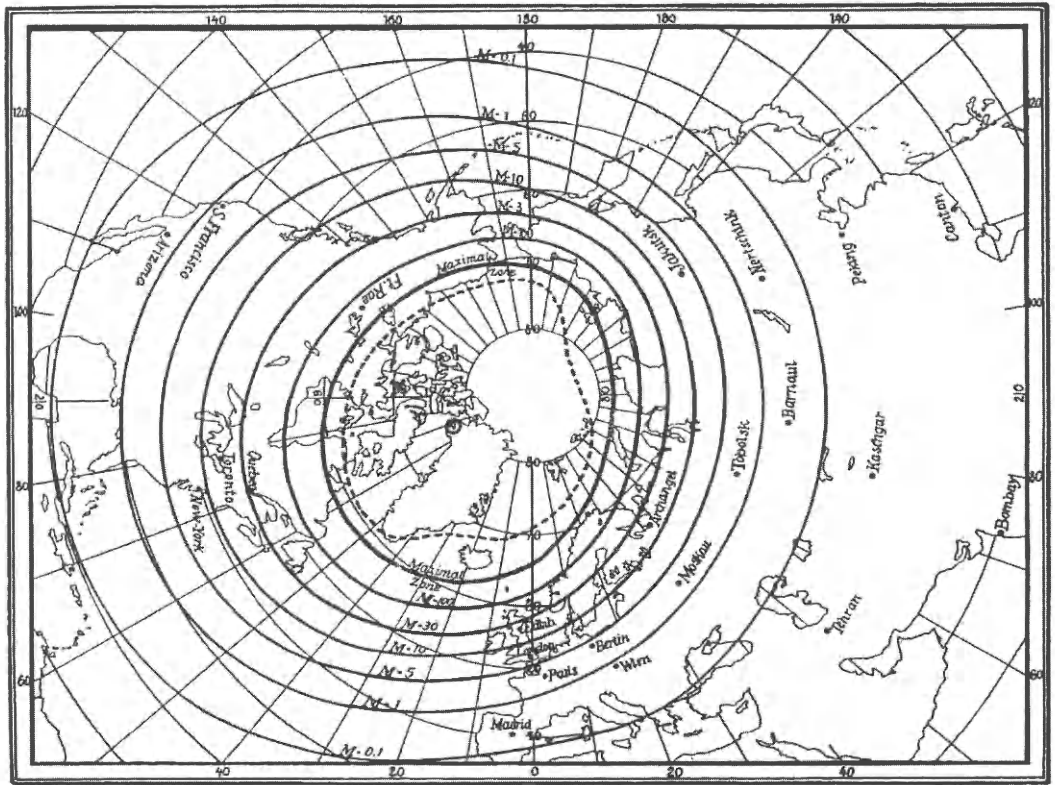

Bild 4. Herman Fritz norrskenskarta från 1881. Efter Eather, 1980.

dolf Wolf året efter. Sabine kunde också konstatera att de magnetiska stormarna tycktes följa denna cykel och Wolf fann att norrskenobservationer i södra och mellersta Europa – områden som mycket sällan kunde rapportera iakttagelser av norrsken – ökade markant under år med stor solfläcksaktivitet. Wolf fann också att cykeln inte var 10-årig som Schwabe menade utan 11-årig.

När väl sambandet mellan solen och norrskenet stod klart, började man sammanställa norrskenscataloger, det vill säga statistiska diagram, grafer och tabeller som grafiskt visade detta förhållande. Den tidigare nämnde Loomis sammanställ-

de en katalog 1870 och i Sverige utfördes kompilerandet av norrskensobservationer av professor Robert Rubenson, föreståndare för den 1873 inrättade Meteorologiska centralanstalten. Rubenson nyttjade uppgifter från perioden 1720–1875 för att uppställa en norrskenskatalog baserad på enbart svenska observationer och kunde 1879 publicera första delen av tvåbandsverket *Catalogue des aurores boréales observées en Suède*.

Under 1880-talet slår man alltså fast att solens aktiviteter står i nära förhållande till norrskenet och år 1900 presenterar Svante Arrhenius en teori som kan betraktas som en utveckling av de Mairans från 1733. Arrhenius menar att de gigantiska eruptionerna på solens yta – först observerade 1859 – tvingar solfläckarna att slunga stora mängder materia i form av negativt laddade partiklar eller damm ut i rymden. Eruptionerna tvingar också den negativt respektive positivt laddade elektriciteten att dela sig och detta ger upphov till katodstrålar (elektronstrålar) och röntgenstrålar. Arrhenius fortsätter med att dessa strålar på sin färd mot jorden har möjlighet att jonisera (det vill säga bilda positivt laddade atomer) den gas varigenom de passerar för att på så sätt skapa negativt laddad elektricitet. Dessa nu negativt laddade strålar kommer under sin färd att kollidera med fasta kroppar som planeter och månar varigenom också dessa kroppar blir negativt laddade. Kropparna kommer då i sin tur att repelleras strålarna in i hyperboliska banor bort från sig själva. Vissa av strålningspartiklarna kommer dock att bryta sig ur denna bana och träffa kroppen varvid dess negativa laddning ökar. En kropp kan dock inte laddas *in absurdum* och en urladdning måste till stånd, vanligtvis utlöst via solens ultraviolettera strålning.

De strålar som träffar jordklotet gör det först och främst runt ekvatorn och Arrhenius menade att strålarna som här urladdas gör det på en så hög höjd – 160 till 200 kilometer – och dessutom under dagsljus, att inget av det då producerade

ljusskenet kan ses med blotta ögat. Men vissa av katodstrålarna kunde ledas via de jordmagnetiska fältlinjerna i en allt snävare spiral mot polerna och därmed tvingas ner i tätare luftlager för att där urladdas och ge upphov till norrsken.

Arrhenius var inte ensam om att hävda att norrskenet orsakades av materia utslungad från solen. Den norske fysikern Kristian Birkeland presenterade mot slutet av 1890-talet en liknande teori. Elektriskt laddade partiklar slungas ut från solfläckarna och fångas upp av jordens magnetiska fält. Partiklarna följer de magnetiska fältlinjerna mot polerna och tvingas därmed ner i tätare atmosfäriska luftlager, där de joniseras och urladdas. Likt Erik Edlund och Karl Selim Lemström var Birkeland experimentellt inriktad och i syfte att demonstrera riktigheten i sin teori låter Birkeland uppföra en för tiden tämligen avancerad apparatur. En elektromagnet placerades i ett klot som därefter upphängdes i en vakuumkammare. Klotet och elektromagneten representerade jordklotet med dess magnetiska fält och vakuumkammaren representerade rymden. Genom att skjuta skurar av elektroner (katodstrålar) mot denna simulerade jord lyckades han producera ljusfenomen liknande norrsken – elektronerna svängde av när de träffade klotet och bildade ringar av ljus kring polerna.

Med Birkeland avslutas en gammal era inom norrskenforskningen samtidigt som han står som portalfigur för den "moderna" norrskenforskningen. En av Birkelands studenter, Carl Störmer, kom under första hälften av 1900-talet att föra Birkelands forskning vidare. År 1909 började Störmer med fotografering av norrsken. Det första bevarade fotografiet av ett norrsken togs 1892 av Martin Brendel med en slutartid på hela sju sekunder. Störmer lyckades få ner denna tid till en sekund eller mindre och tog därefter regelbundet norrskenfotografier fram till 1950-talet. Omkring 100 000 plåtar finns bevarade och Störmer med medarbetare analyserade nära 40 000 av dem. Ett av de problem Störmer satte sig före

att lösa med fotografiets hjälp var norrskenets höjd, denna gamla tvistefråga. Metoden var triangulering, samma metod som rekommenderats av Halley. Genom att fotografera samma norrsken från två olika observationsplatser (Störmer rekommenderade ett avstånd av omkring 30 kilometer), förbundna med telefonlinje och sedan jämföra bilderna med varandra, lyckades Störmer fastställa att norrskenet vanligtvis ligger på en höjd av 90 till 150 kilometer över markytan.

Avslutning

Utifrån denna kortfattade exkursion i norrskenets vetenskapshistoria står det klart att norrskenet som fenomen har lockat den mänskliga tanken i tusentals år. Norrskenets gåta, om man nu får tala om en sådan, är än idag inte löst, och fortfarande pågår avancerad forskning kring dess natur. I stort vet vi dock vad norrsken är och hur det uppstår. Energirika elektroner slungas från solen ut i rymden. En del av dess elektroner faller in mot vår atmosfärs högre del, där de följer magnetiska fältlinjer i magnetosfären mot det som kallas de magnetiska polerna. Elektronerna formerar sig runt vardera pol i en oval, den så kallade norrskensovalen. Det karakteristiska skenet uppstår när dessa elektroner kolliderar med molekyler och atomer i atmosfären, varvid dessa uppnår ett högre energistadium. Energin kan sedan till viss del avges som ljus och det är detta ljus vi kallar norrsken. Norrskenets färg avgörs av vid vilken höjd denna ljusemission sker. Det röda norrskenet uppstår när energin avges på en höjd av 200 km eller mer, det gröna på mellan 100–200 km och om elektronerna tränger ner till en höjd av ca 90 km uppfattar vi ljuset som rödviolett. Man har också insett att norrskenet inte är någon isolerad företeelse utan är nära förknippat med frågor om jordklotets plats i ett allt mer expanderande universum, om vårt klimat och vår intima relation till solen.

Men det är inte bara vetenskapen som ägnar norrskenet sin uppmärksamhet, även populärkulturen har visat intresse. Den engelske författaren Philip Pullman publicerade 1995–2000 sin prisbelönta trilogi *His Dark Materials* (sv. översättning *Den mörka materien*), där han ger norrskenet en synnerligen central position. I Gregory Hobblits film *Frequency* (2000) fungerar norrskenet bokstavligt talat som en förbindelselänk mellan samtiden och det förflutna, och tidigare i år publicerade journalisten Lucy Jago en biografi över Kristian Birkeland, *Norrskenet: Berättelsen om Kristian Birkeland – ett bortglömt geni* (Stockholm, 2002). Det tycks som om norrskenet kommer att fortsatt locka oss även under detta århundrade.

Litteratur

- Brekke, Asgeir och Alv Egeland, *Nordlyset: Kulturarv og vitenskap*. Oslo 1994.
- Eather, Robert H., *Majestic Lights: The Aurora in Science, History and the Arts*. Washington 1980.
- Eriksson, Gunnar, *Kartläggarna: naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914*. Umeå 1978.
- Falck-Ytter, Harald, *Aurora: The Northern Lights in Mythology, History, and Science*. New York 1983.
- Fara, Patricia, *Dawning Realisations: Who Owns the Aurora Borealis?* Umeå 1996.
- Frängsmyr, Tore, *Vetenskapsmannen som hjälte*. Stockholm 1984.
- Holmberg, Peter, Karl Selim Lemström: Fysiker, norrskenforskare och professor, I: *Oposculum*, vol. 9. 1990, 2–3.
- Sandahl, Ingrid, *Norrskenet: Budbärare från rymden*. Stockholm 1998.
- Savage, Candace, *Aurora: The Mysterious Northern Lights*. San Fransisco 1994.
- Siscoe, George, An historical footnote on the origin of "Aurora Borealis", I: *EOS* 59. 1978.
- Wråkberg, Urban, *Vetenskapens vikingatåg: Perspektiv på svensk polarforskning 1860–1930*. Uppsala, 1995. (Ny reviderad upplaga Stockholm, 1999.)

Recensioner

Pia Sillanpää. *The Scandinavian Sporting Tour. A Case Study in Geographical Imagology*. ETOUR, Östersund 2002. 242 sidor.

För tusen år sedan besöktes den engelska kusten varje sommar av stora skaror av mer eller mindre blodtörstiga norrmän. Långt senare, under 1800-talets senare hälft, gick en ström av jaktlystna resenärer åt helt motsatt håll. I en artikel i *The Forthnightly Review* från 1885 beskriver norgekännaren William Archer hur samtidens brittiska sportsmän och turister väller in över hela landet i stora skaror, befordrade över Nordsjön med Wilson-linjens ångdrivna långskepp; "tweedklädda jägare och fiskare, lika inställda på plundring som den mest rovgiriga viking". Archer tillägger att norrmännen betraktar denna numera oundvikliga invasion med lätt roat jämnmod, samtidigt som de blivit allt bättre på att dra ekonomisk nytta av den.

Några av dessa brittiska sportsmän står i fokus för Pia Sillanpääs intresse i *The Scandinavian Sporting Tour*, en ny avhandling i engelska språket och litteraturen vid Åbo akademi. Sillanpää är verksam

som turismforskare vid ETOUR i Östersund, och ämnesvalet avgjordes i samband med att hon vintern 1996 träffade konstvetaren Marta Järnfeldt-Carlsson, författare till avhandlingen *Landskap, jaktvillor och kurhotell* (Umeå 1988), där brittisk jaktturism i Västjämtland intar en framträdande plats.

För svensk del är det västra Jämtland som har en dokumenterad tradition av besök av brittiska sportsmän. Denna tradition har levt kvar mycket tack vare de jaktvillor som uppfördes från 1880-talet och framåt i mer eller mindre direkt anslutning både till den nya järnvägen – mellanriksbanan från Trondheim – och till Skilstuguvägen några mil norr därom. Även andra delar av Sverige har besökts av talrika brittiska sportsmän, som laxfiskevattnen vid Falkenberg och Trollhättan och de jaktmarker i Västsverige som engelsmannen Llewellyn Lloyd gjorde kända, de stora norrländska älvarna inte att förglömma. Det var dock i just Jämtland som ett starkt brittiskt besöksstryck från norsk sida resulterade i ett påtagligt "inflöde" av sportsmän från ca 1880. Utvecklingen i Jämtland vid denna tid var en av de direkt avgörande

orsakerna till Svenska turistföreningens tillkomst år 1885.

”The Scandinavian Sporting Tour” är Sillanpääs hemsnickrade benämning på detta fenomen, som i hennes studie begränsar sig till en mittskandinavisk region omfattande Trondheimsfjorden med biflöden på norsk sida och för svensk del alltså Jämtland. Tidsmässigt behandlas perioden ca 1830–1914, dvs. fram till första världskrigets utbrott. Fenomenets uppkomst kan spåras tillbaka till 1820-talet, då de första kända britterna dök upp vid skandinaviska laxvatten. Europa hade då börjat hämta sig från de många s.k. koalitionskrigen på kontinenten, vilka pågått alltifrån 1790-talets början till 1815, och Skandinavien fick nu många besök av reslystna britter. Säkert ägnade sig också flera av de ingenjörer och industrimän som rekryterats hit från Storbritannien redan under 1800-talets första år åt jakt och/eller fiske i Sverige, även om ingenting om detta verkar finnas dokumenterat.

Sillanpääs huvudsakliga källmaterial är några utvalda sportsmäns memoarer, dagböcker och rese-skildringar. Det är ännu mycket ovanligt i Sverige med forskning kring reseskildringar, trots att det är mycket i ropet i USA och ute i Europa. Därför är det glädjande när det nu kommer en sådan av-

handling i Sverige, samtidigt som man får konstatera att de brittiska sportsmännens perspektiv redovisas utan något egentligt kritiskt ifrågasättande och utan utblickar mot samtidens turism i övrigt.

Sillanpää urskiljer tre faser i de brittiska sportsmännens resande i Skandinavien. Perioden 1830–1850 är ”upptäckandets tid”, följd av ”institutionaliseringens tid” ca 1850–1880, då resandet fått sådan omfattning att ångbåtar börjat göra direkturer England–Norge. Tyngdpunkten i avhandlingen ligger dock helt och hållet på den tredje och sista fasen, 1880–1915, eller snarare 1875–1915. Det var nämligen under 1870-talet som skarorna av brittiska sportsmän blev så stora i Norge att det började få märkbara konsekvenser även på svensk sida. I Skottland hade jaktarrendena skjutit i höjden, och i Norge var nu de flesta fiskevattnen och jaktmarker redan utarrenderade på lång tid. Jakttrycket drev också fram ny jaktlagstiftning.

Perioden 1880–1915, som är identisk med den som Marta Järnfeldt-Carlsson behandlat, är det skede då de brittiska sportsmännen är som mest märkbart närvarande i Jämtland, och så småningom även lämnar skriftliga minnen efter sig i form av dagböcker och tryckta memoarer. Därför är det på

sätt och vis förståeligt att Pia Sillanpää fastnat för denna tid trots att den redan blivit föremål för en avhandling, och fascinationen inför Sir William Kennedy och hans medbröder är inte att ta miste på i boken. Avhandlingen hade dock vunnit stort på att stryka ner en hel del ovidkommande utvikingar. Tyvärr blev detta en mycket tättskriven bok med onödigt stort läsmotstånd; svår att återvända till för den som inte varit framsynt nog att anteckna vid sidan om.

Avhandlingens egentliga syfte var att utreda detta resandefenomens *uppkomst* och *utveckling*, och undersökningens tyngdpunkt borde därför ha förlagts till tiden *före* 1880 istället för efter. Sillanpää motiverar sitt val med påståendet att de tidiga pionjärerna redan behandlats relativt utförligt, till skillnad från sportsmännen som besökte Skandinavien från ca 1870 och framåt. Detta stämmer kanske i viss mån för Norge, men för svensk del lämnar Sillanpää inget besked om var kunskapen om dessa det tidiga 1800-talets sportmän finns samlad. Hon tvingas följaktligen längre fram i avhandlingen gissa att brittiska sportsmäns färder i Jämtland före 1880 "troligen [var] mer eller mindre sporadiska" (s. 91). Kunskapsluckan består!

Tänkvärt är också att den elit av sportmän som initierade "the

Scandinavian Sporting Tour" faktiskt utgjorde en minoritet när vi kommer in på 1880-talet. Den kategori simplare turister som då utgjorde majoriteten i "sportingtourens" livscykel blir sorgligt osynlig i denna historieskrivning. Memoarskrivarna ges tolkningsföreträde.

Sillanpääs andra ambition eller syfte är att utveckla något hon kallar "geografisk imagologi". Central i denna del av undersökningen är frågan om vilken *image* som fanns kring den beskrivna destinationen. En annan frågeställning är hur platser får betydelse och mening hos individer och grupper. Mer konkret handlar detta om å ena sidan destinationens "empiriska realiteter" – de faktiska förutsättningarna eller *infrastrukturen* för området som jaktmark för brittiska sportmän – och å andra sidan om tre typer av *image*: "litterär *image*", "symbolisk *image*", resp. "emotionell *image*".

Detta s.k. imagologiska perspektiv baseras på följande sex frågeställningar utifrån vilka "the Scandinavian Sporting Tour" analyseras:

Vilka var de huvudsakliga informationskällorna för utvecklandet av "the Scandinavian Sporting Tour"?

I vilken utsträckning spelade brittiska värderingar in?

Vilken roll spelade eventuella stereotyper?

Fanns det ett speciellt tidens "ethos" i form av romantik, imperialism etc.?

Vilken betydelse kan identitetskapande/-befrämjande ha haft?

Vilken roll spelade samtidens resande som kulturellt uttryck?

Det haltar dock när Sillanpää försöker utreda hur bilden av Skandinavien växt fram inom den brittiska kultursfären. Någon helhetsbild träder aldrig fram, eftersom inte bara målgruppen (turister och potentiella turister) starkt beskurits, utan så även skett med det vi menar med "Skandinavien". Skandinavien ses här aldrig fullt ut som en helhet, och viktiga ingredienser som samekultur och midnattssol hamnar helt utanför beskrivningen. Just 1880-talet, tidsmässig tyngdpunkt i avhandlingen, var ju den era då "Midnattssolens land" slog igenom som populär omskrivning för destinationen Skandinavien.

Avhandlingen hade överhuvudtaget vunnit på att skala bort en hel del som inte direkt handlar om ämnet, som t.ex. knappologiska namnuppräknningar och i sammanhanget ointressant vetande om Skottland. Det är betecknande att Sillanpää i första hand verkar vilja studera det brittiska, hellre än att ge en levande bild av sportsmän-

nens turisttillvaro i Sverige. Sällan behandlas fenomenets konkreta uttrycksformer, och sorgligt litet återges i bild. Tio fotografier av brittiska jaktvillor radas upp som troféer utan att egentligen tillföra någon värdefull kunskap. Människorna det skulle handla om förblir anonyma.

Fler kritiska invändningar kan göras, som att författaren genomgående felaktigt talar om "blood sports" när hon menar "field sports". Den senare beteckningen täcker av tradition de klassiska grenarna hunting, shooting and fishing, medan blood sports är en term för våldsamheter där minst en part på något sätt är instängd eller fasthållen – som t.ex. i tupp-fäktning.

Kontentan av det hela visar sig vara att de brittiska sportsmännen faktiskt i mycket stor utsträckning skapade sin "destination Skandinavien" alldeles själva, med god hjälp av ett nätverk av tidigare inflyttade briter med nyckelpositioner i Sverige och Norge. De brittiska sportsmännen verkar inte främst ha sökt det annorlunda – i brist på jaktmark hemmavid drog de över havet och koloniserade i stället våra jaktmarker och fiskevatten.

Carl-Henrik Berg

Herman Schück. Hans Forssell – historiker, publicist, statsråd. Natur och Kultur. Stockholm 2001.

Eli F. Heckscher (1879–1952), historiker och nationalekonom, är den store banbrytaren inom ekonomisk historia i Sverige. Åren 1929–45 var han professor i ekonomisk historia vid Handelshögskolan i Stockholm och spelade en avgörande roll för att etablera ämnet som självständigt läroämne med egna professurer vid de svenska universiteten 1947. Hans stora arbete i fem band *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa* är fortfarande den självklara replipunkten för all ekonomisk-historisk forskning i Sverige.

Men Heckscher hade en betydande föregångare nämligen Hans Forssell (1843–1901). Heckscher har själv skrivit om honom i *Nationalekonomiska Föreningens Minnesskrift 1927* (omtryckt i hans *Ekonomisk-historiska Studier* 1936). Nu har Forssell blivit föremål för en stor biografi av Herman Schück, pensionerad professor i historia vid Stockholms universitet. Biografen ingår i Vitterhetsakademiens serie *Svenska lärde*. Utan att nå upp i nivå med några andra delar i denna serie, t.ex. Svante Nordins lysande biografi över Fredrik Böök, är Schücks bok om Forsell läsvärd och i hög grad re-

kommendabel för alla som intresserar sig för person- och samhällshistoria.

Släkten Forssell härstammar från bonden Olof Andersson (1633–1717) i Ede, Järvsö, Hälsingland, som var farfar till korpralen Olof Jonsson (1684–1713) i Ulvsta i samma socken. Den sistnämnde antog året före sin död namnet Forssell. Delar av släkten avancerade socialt. Hans Forssell föddes i Gävle som son till lektorn Carl Adolf Forssell. Om släktgenealogin dras fram till våra dagar kan det tilläggas att författaren och akademiledamoten Lars Forssell (son till stadsarkivarie Arne Forssell i Stockholm) är brorssonson till Hans Forssell.

Som ung student i den sömniga småstaden Uppsala i början av 1860-talet lyssnade Hans Forssell till föreläsningar av filosofen Christopher Jacob Boström och historikern F.F. Carlson. Historia blev huvudämnet och lärare blev C.G. Malmström, frihetstidens skildrare, som kom att upprätthålla historieprofessuren sedan Carlson blivit ecklesiastikminister i Louis De Geers första ministär. Som historiker var Forssell till en början ganska traditionell och gick i de uppsaliensiska lärofädernas spår. Tidigt påverkades han också av den essäistiska engelska historieskrivningen i Macaulays anda;

han behöll livet ut sitt intresse för essäistik och var bl.a. flitig skribent i *Svensk Tidskrift*, som han också en tid var redaktör för.

Men Forssell visade snart den verkliga lejonklon som historiker och kom på ett vägröjande sätt att bryta med den på kungar, krig och riksdagar inriktade svenska historieforskningen. Det skedde i tvåbandsverket *Sveriges inre historia från Gustaf den förste* (1869-75), ett pionjärarbete som Heckscher med rätta betecknar som "ett bland den svenska historieskrivningens märkligaste verk". Genom att bl.a. utnyttja kronans jordeböcker i Kammararkivet och andra kamerala källserier gav Forssell en heltäckande bild av bebyggelsesituationen i Sverige på 1560-talet. I *Norrland 1571-1870. Ett försök till statistisk historia* och i det större arbetet *Sverige 1571*, som bygger på Älvsborgs andra lösen, beräknade Forssell på ett ofta genialiskt sätt folkmängd och hushållsstorlek i det äldre svenska samhället och för en tid då vi saknar kyrkoböcker.

Forssells inledande programförklaring i *Sverige 1571*, som utkom 1872, förtjänar att återges: "Vår häfdaforskning har hittills mest rört sig å de områden, der urkunderna vitna om de stora händelserna i den inre och yttre politiska världen; men det kan icke fördöl-

jas, att den bild af folkens lif, som derur framträder, saknar nödig fullständighet, så länge man ej känner de sociala livsvilkor, som betingade dessa politiska företeelser och lifsyttningar. Och särskildt beträffande ett folk sådant som det Svenska, hvilket en gång ur sin obemärkthet framträdde såsom en politisk stormakt i Europa, måste det vara av största vikt att känna de materiella samhällskrafter ur hvilka en så stark politisk maktutövning framgick".

Forssell hade stränga krav på den historiska bevisföringen, betydligt strängare än som var vanligt bland dåtidens svenska historiker. Den statistiska argumentationen, eller "statistisk historia" som han kallade det, blev central i bevisföringen. Forssells förening av statistik och historia kom att få stor betydelse för den agrar- och bebyggelsehistoriska forskning som i projektform bedrevs i Sverige och övriga Norden på 1960- och 1970-talet. Det är synd att Schück, själv främst kännare av medeltidens arkivförhållanden, inte utförligare än som nu är fallet sätter in Forssells forskning i detta sammanhang.

Hans Forssells historiska författarskap blev delvis en torso. Politiska och administrativa uppdrag kom emellan. 1875 blev han blott 32-årig finansminister i De Geers

andra ministär och 1880 utnämndes han till president i Kammarkollegium. Under många år satt han också i riksdagen, där han förfäktade samhällsbevarande åsikter. Hans radikalism och nytänkande på historieforskningens område förenades med politisk konservatism. Som ämbetsman och politiker är Forssell faktiskt inte särskilt intressant. Schücks skildring av Forssells offentliga verksamhet kunde därför med fördel ha skurits ner; transportsträckorna är nu både långa och tröttande.

Hans Forssell hade ett martialiskt yttre, som gjorde intryck på omgivningen. Bokens omslag pryds av konstnären Mårten Eskil Winges bekanta målning "Tors strid med jättarna", där Forssell stod modell för gudens huvud.

Det är Herman Schücks förtjänst att ha lyft fram den briljante historikern Hans Forssell enligt Heckscher "en av de intellektuella glanspunkterna i en period av vår historia som eljest icke hade mycken glans av något slag att uppvisa".

Lars-Göran Tedebrand

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 20 mars 2002

Årsmötet hölls i Humanisthuset, Umeå universitet.

Lars-Göran Tedebrand valdes att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Den sittande styrelsen omvaldes i sin helhet och har följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Gerd Häggman
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Ola Wennstedt
Vice sekreterare:	Bo Nilsson
Redaktör:	Tuuli Forsgren
Klubbmästare:	Angelica Lindgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Cuno Bernhardsson, Björn Olsson

Efter många år som revisor avsåg sig Martin Hällgren sitt uppdrag. Till hans efterträdare utsågs tidigare revisorssuppleanten Tom Ericsson. Rolf Hedquist omvaldes till revisor och Daniel Lindmark omvaldes till revisorssuppleant. Valberedningen, bestående av Gunvor Flodell, Holger Sjöstedt och Ingegerd Stenström, omvaldes.

Årsavgiften fastställdes till oförändrade 150 kronor.

Tuuli Forsgren delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till kulturdokumentatören och inspiratören Bengt Martinsson, Luleå, med motiveringen "för hans hängivna ideella dokumentation av vis-, dans- och musiktradition i övre Norrland, samt för sin insiktsfulla och inspirerande förmedling av detta kulturarv". Martinsson gav

exempel på sin forskning med ett anförande om nyckelhakarnas historia.

Efter avslutade förhandlingar talade kvällens föredragshållare Carl Szabad, Sveriges Släktforskarförbund, över ämnet "Källor – från bågsattelängder till mormors fotoalbum".

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm.

Vid protokollet

Ola Wennstedt

Medarbetare i detta nummer

Carl-Henrik Berg, född 1960 i Sandviken. Bibliotekarie i Norrland åren 1988–2002, senast vid Umeå universitet. Etnolog med specialinriktning mot norrlandsturismens historia och utveckling.

Stefan Gelfgren, född 1971 i Sidensjö, Örnsköldsvik. Sedan 1997 doktorand i idéhistoria vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Avhandlingens arbetsnamn är "Evangeliska Fosterlandsstiftelsens (EFS) roll som folkbildare 1856–1910".

Anders Kjellberg, född 1969 i Vetlanda. Är sedan 2002 anställd som doktorand vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Arbetar med en avhandling om svensk norrskensforskning under perioden 1860–1910.

Sigurd Nygren, född 1935 i Nordmaling. Civilingenjör. Skattmästare och biträdande redaktör i Johan Nordlander-sällskapet sedan 1993. Styrelseledamot i Södra Västerbottens Släktforskare och i Studieförbundet Vuxenskolan.

Carina Rönnqvist, född 1963 i Vännäs, sedan 1997 doktorand i historia vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Arbetar med en avhandling om svenska immigranter i Kanada.

Hervor Sjödin, född 1936 i Skellefteå. FM, f.d. lärare i franska och tyska vid gymnasiet i Sollefteå. Forskar om Laura Fitinghoffs liv och håller på med en biografi om henne.

Måns Swartling, född 1929 i Gävle, lantmästare, FK, skogsbonde, f.d. lärare vid Naturbruksgymnasiet i Umeå.

Tedebrand, Lars-Göran, född 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Innehåll

DANIEL BRÖMSTER IN MEMORIAM	1
DANIEL BRÖMSTER: Inbjudan till Järnäsklubb	4
MÅNS SWARTLING: Byordningar för Norrfors och Kassjö 1751, 1826 och 1828	6
HERVOR SJÖDIN: Ett frieri i början av 1870-talet	22
STEFAN GELFGREN: Kyrklig väckelse och väckelsens inomkyrklighet i Umeå 1700–1900	35
CARINA RÖNNQVIST: Från ett framtidsland till ett annat	50
ANDERS KJELLBERG: Norrskenet – några blad ur dess vetenskapshistoria	73
RECENSIONER	94
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE	102
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	105